

Mündəricat

Giriş.....	3
I Fəsil	
Müasir fars dilində cümlənin təsnifatı.....	5
II Fəsil	
Fars və Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlələr	17
III Fəsil	
Fars və Azərbaycan dillərində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin müqayisəli təhlili	25
Nəticə.....	57
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	60

Buraxılış işində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr geniş şəkildə şərh edilmişdir. Təyin budaq cümləsi ilə bağlı olaraq mürəkkəb cümlələr, onların təsnifatı haqqında da məlumat verilmişdir. Fars dilində mürəkkəb cümlələrin quruluşundan bəhs edərkən onların Azərbaycan dilində qarşılığından da bəhs olunmuşdur. Daha sonra fars və Azərbaycan dillərində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr, onların növləri haqqında məlumat verilmişdir. Mövzu ilə bağlı olan aktual məsələlərə də toxunulmuşdur.

Hər iki dildə təyin budaq cümləsinin vəzifəsinin eyni olmasına baxmayaraq, təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr fars və Azərbaycan dillərində ifadə olunma üsuluna görə bir-birindən fərqlənir. Buna görə də bu cümlələrin tərcüməsi zamanı dilin qrammatik qaydalarını nəzərə almaq lazımdır.

Buraxılış işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Girişdə mövzu ilə bağlı ümumi məsələlər öz əksini tapmışdır. Girişdə həmçinin, buraxılış işinin yazılması, hansı qaynaqlara əsaslanması barədə məlumat verilmişdir.

Birinci fəsildə fars və Azərbaycan dillərində cümlələr və onların növləri haqqında məlumat verilmişdir. Sadə cümlələr haqqında qısa məlumat verildikdən sonra, mürəkkəb cümlələrdən və onların növlərindən bəhs edilmişdir. Tablesiz mürəkkəb cümlələr, onların növləri nəzərdən keçirilmişdir. Tabeli mürəkkəb cümlələr sonrakı fəsildə şərh olunmuşdur.

İkinci fəsilin mövzusu tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Bu fəsilə həm fars, həm də Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlələr, onların quruluşu, müxtəlif növlərə bölünməsi haqqında məlumatlar daxildir. Bu fəsildə əvvəlcə tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında ümumi məlumat verilmiş, daha sonra onların fars və Azərbaycan dillərində növləri şərh olunmuşdur.

Üçüncü fəsildə isə buraxılış işinin əsas mövzusu olan təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr şərh edilmişdir. Həm fars, həm də Azərbaycan dilində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluşundan və növlərindən bəhs olunmuşdur.

Nəticə hissəsində araşdırılan mövzu barəsində qısa məlumat verilmiş və geniş formada öz əksini tapan məsələlər ümumi şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Nəticədə sintaksisin bir bölməsi olan cümlə, onun növləri, sadə və mürəkkəb cümlələr, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr, nəhayət, təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında ümumi və qısa məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Buraxılış işinin mövzusunu araşdırmaq üçün təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr ilə bağlı olan bir sıra qrammatik və bədii kitablara müraciət edilmişdir. Bunlara həm fars, həm də Azərbaycan dilində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdən bəhs edən və onunla bağlı olan kitablar daxildir. Azərbaycan və fars dillərində işlənən təyin budaq cümləsinin təhlili hər iki dilə aid bədii ədəbiyyatdan və dövrü-mətbuatdan toplanmış 500-ə yaxın faktik dil materialı əsasında aparılmışdır. Ə. Abdullayevin, Ə. Şəfainin, Y. A. Rubinçikin, Y. Seyidovun, A.Həsənovun və digərlərinin kitablarından istifadə olunmuşdur.

I Fəsil

Müasir fars dilində cümlənin təsnifatı

Cümlə dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən sintaktik vahiddir. Cümlə fikir mübadiləsi və ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir.

Cümlə hər bir dilin öz daxili qanunları əsasında formalaşır. Cümlə predikativliyə, modallığa, bitkinlik intonasiyasına malik olan bir səslə, bir sözlə, bir söz birləşməsi və sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi ilə ifadə oluna bilir (1, 48).

Cümlə sintaksisin əsas və mərkəzi vahididir. Dilin ən mühüm xüsusiyyətləri cümlədə öz ifadəsini tapır. Dil təfəkkür gerçəkliyi rolunu və kommunikativ funksiyasını cümlələr vasitəsilə həyata keçirir. Cümlə sintaksisin mərkəzi vahidi olduğu üçün onu həm aşağı, həm də yuxarı səviyyələrdə öyrənmək mümkündür, yəni həm sözdən, söz birləşməsindən cümləyə doğru getmək, həm də məndən cümləni ayıraraq təhlil etmək olar. Görkəmli filosof və dilçilərin qeyd etdiyi kimi, cümlə şifahi və yazılı nitqdə ünsiyyət silahı, fikir mübadiləsi vasitəsidir. İnsan obyektiv aləm haqqında fikirlərini, bir-birinə demək istədiklərini rəhbərlik nitqin canlı vahidi olan cümlələr vasitəsilə həyata keçirir (1, 105).

N. K. Dimitriyev yazır ki, “cümlə elə sözlər qrupudur ki, bu qrup müəyyən bitmiş fikri ifadə edir və bu fikirdən hər hansı bir real nəticə çıxarmağa imkan verir. Cümlə öz tərkibinə elə sözlər daxil edir ki, bunlar öz məntiqi qarşılıqlı əlaqəsinə görə hər hansı bir hökmü ifadə edir, yəni hər hansı bir yeni bitmiş fikir və yaxud mühakimə bildirir” (2, 201). Bir qrup dilçilər isə cümlənin qrammatik kateqoriya olduğunu nəzərə alıb, cümləyə semantik və quruluş cəhətdən yanaşırlar.

Cümlə istənilən bir dilin daxili dil qanunlarına, onların imkanları hesabına formalaşan bitkin bir fikri ifadə edən əsas sintaktik vahiddir. Dilin daxili qanunlar isə hər bir dil üçün məxsusi olur, yəni bir dildə olan dil qanunları digər bir dillə eyniyyət təşkil etməyə bilər, fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir.

Dilin daxili qanunları dedikdə cümlədə ifadə olunan modal münasibət, xəbərdə özünü göstərən predikativlik əlamətləri və şifahi nitqdə dilin özünəməxsus səciyyəvi intonasiya xüsusiyyətləri əhatə olunur. Başqa sözlə desək, bu cəhətləri özündə ehtiva etdirən hər bir dil vahidi cümlə vəzifəsində çıxış edə bilər. Eyni zamanda cümlə nitq prosesində digər dil vahidləri kimi, ünsiyyət vasitəsi rolunda

çıxış edir və daha böyük sintaktik vahidlərin-sintaktik bütövlərin, mikro və makromətnlərin yaranmasında olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cümlənin ən birinci əsas əlaməti onun bitmiş fikir ifadə etməsidir. Təsadüfi deyil ki, hələ b.e.ə II əsrdə yaşamış frakiyalı Dionisinin cümləyə verdiyi tərifdə cümlə üçün fikir bitkinliyi əsas götürülmüşdür. «Sözlərin bitmiş fikir ifadə edən birləşməsi nitqdır» .

Bəzi dilçilər bu fikirdə olmuşlar ki, cümlənin əsas vəzifəsi hökmü bildirməkdir. Bir sıra dilçilər hökm ilə cümlənin eyniləşdirilməsinin əleyhinə çıxmışlar.

A. A. Potebnya yazırdı: “Qrammatik cümlə məntiqi hökmlə eyniləşdirilə və müvazi götürülə bilməz “ (3,110).

A. M. Peşkovski də cümlənin hökm ilə eyniləşdirilməsinin əleyhinə çıxaraq göstərmişdir ki, bir qayda olaraq cümləni hökmə gətirib çıxartmaqdan əl çəkmək lazımdır. Çünki hökm məfhumunun özü (həm məntiqi həm də psixoloji) cümlənin təhlili üzərində qurulmuşdur və burada elm tautologiyadan öz yaxasını qurtara bilmir (4, 35).

A. M. Peşkovski yazır: “Sözün tək-cə anlayışa deyil, bütöv bir fikrə uyğun gəldiyini göstərən cəhət sintaksisdə xəbərlilik adlanır” (4, 25). Müəllifin fikrincə, feillik xəbərliyin əsasını təşkil edir.

Rabitəli nitq vahidi kimi, cümlənin bir sıra səciyyəvi əlamətləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

Cümlə bitmiş fikir ifadə edir. Bu cəhət cümlənin ən mühüm əlamətlərindəndir. Lakin bitkinlik cümlə üçün nisbi xarakter daşıyır. Heç bir cümlə müəyyən bir məsələ haqqında tam bitkin fikir ifadə edə bilməz. Hər bir cümlə həyat həqiqətinin yalnız konkret bir cəhətini , bir anını ifadə edə bilər. Fikir bitkinliyi o deməkdir ki, danışan şəxs bir cümlə ilə çatdırmaq istədiyini çatdırmağa bilir və başqa sözlərin işlənməsinə ehtiyac olmur. Hər bir cümlə rabitəli nitqin bir pilləsi, bir kəsiyi olub, şifahi nitqdə intonasiya ilə, yazıda nöqtə və ya nöqtə hüququnda durğu işarələri ilə

(sual işarəsi, nida işarəsi, üç nöqtə və s.) sərhədlənir. Biz cümləni mətndən ayırmaqla da mənasını dərk edə bilərik, bu, cümləni təşkil edən sözlərdən alınan mənadır. Lakin cümlənin həqiqi məzmunu yalnız mətn daxilində düzgün anlaşıla bilər. Cümlənin ayrılıqda ifadə etdiyi ümumi məna potensial sintaksisin tədqiq obyektidir; mətnin gedişindən başa düşülən məzmunu isə aktual sintaksisin obyektinə olub, söyləmin təzahürünü şərtləndirir. Fikrin bitməsi, qurtarması, tamamlanması makromətnlərdə mümkündür .

Cümlə o zaman yaranır ki, müəyyən bir fikrin ifadəsinə ehtiyac olur. Belə bir zərurət olduqda cümlənin strukturu və söz materialı seçilir, cümlə danışanın istəyindən, təfəkkür və nitq qabiliyyətindən asılı olaraq formalaşır. Cümlənin kommunikativ funksiyası qrammatik üzvlənmə zəminində aktual üzvlənmənin də formalaşmasına səbəb olur.

Cümlənin əlamətləri sırasında predikativlik mühüm yer tutur. Mübtəda - xəbər əlaqəsi cümlə strukturunun təşkeildici mərkəzidir. Cümlənin yaranması üçün “tikinti materialını”-sözləri, söz birləşmələrini bir-biri ilə elə bağlamaq, elə əlaqələndirmək lazımdır ki, istənilən fikir ifadə edilsin. Bunun üçün hal şəkilçilərini, qoşmaları, bağlayıcıları, ədatları, modal sözləri və bütün digər qrammatik vasitələri düzgün nəzərə almaq və düzgün səfərbər etmək lazımdır

(5, 87).

Bu cəhətdən xəbərin üzərinə mühüm vəzifə düşür: xəbər zaman, şəxs, modallıq əlamətlərinin köməyi ilə predikativliyin yaranmasına, sözün, söz birləşməsinin cümlə şəklində formalaşmasına səbəb olur. Cümlədə predikativlik, mahiyyət etibarilə, “özünə qayıdışla”, təkrarla bağlıdır. Belə ki, cümlədə “subyekt ideyasının təmsilçisi olan mübtəda son mövqedə feli xəbərdəki və ya ismi xəbərdəki şəxs sonluğunun varlığı ilə təkrara uğrayır, beləliklə də sistemi (cümlə sistemini) qapayır...” Qapanmanın baş verməsi cümlənin ortaya çıxmasını şərtləndirir .

Bu fikrə əsasən, cümlə o zaman meydana çıxır ki, “şəxs sonluğu meydana çıxıb diqqəti təkrarın birinci elementinə -subyekt ideyasının leksik ifadəsinə qaytarsın” və çərçivəlilik yaransın. Tədqiqatçılar belə bir qənaətdədir ki, tarixən cümlədəki hər bir sözdə predikativlik olmuş, tədricən son məqam müstəsna olmaqla, əvvəlki sözlər kvazipredikativ (zəif predikativ) xarakter almış və nəhayət, predikativlik cümlənin xəbərində möhkəmlənməklə monopredikativ cümlələr yaranmışdır.

Predikativliyə başqa cür baxış da vardır. Bu baxışa görə, predikativlik iki komponentin - müəyyənləşənə müəyyənləşdirən, predmet və onun modal-zaman əlaməti arasındakı münasibət kimi izah edilir. Bu nöqtəyi-nəzərə görə, predikativliyi üç variantda izah etmək olur: a) predikativlik - subyekt ilə predikat arasında əlaqə(münasibət)dir (məntiqi aspekt); b) tema ilə rema arasında əlaqədir (kommunikativ aspekt); c) mübtəda ilə xəbər arasında əlaqədir (qrammatik aspekt). Bu cür izahda predikativliklə predikativ münasibət qarışdırılmış olur. Belə çıxır ki, xəbər əsasında qurulan təktərkibli cümlələrdə predikativlik yoxdur. Təktərkibli cümlələrdə də, hətta üzvlənməyən cümlələrdə də predikativlik və predikativ münasibət olur, lakin onlar belə cümlələrdə cüttərkibli cümlələrdəki qədər aydın təzahür etmir (6, 67).

Elə bir cümlə yoxdur ki, onda müəyyənləşən və müəyyənləşdirən komponentlər olmasın. Bütün cümlələrdə fikir predmetinin xarakteristikası olur, lakin o, (fikir predmeti) bəzən sözlə ifadə olunmur və cümlənin semantikasından başa düşülür, yaxud mətnin müəyyən bir nöqtəsində verilmiş olur. Predikativliyin əsas daşıyıcısı xəbərdir. Ona görə də çox zaman predikativliklə xəbərlilik qarışdırılır. Predikativliyin qrammatik ifadə vasitələri var - felin forma, zaman, şəxs şəkilçiləri, ədatlar, intonasiya və s. Cümlənin formalar sistemi onun paradiqmalarını yaradır. Cüttərkibli cümlələr tam paradiqma sisteminə malikdir. Təktərkibli cümlələrdə paradiqma məhduddur. Üzvlənməyən cümlələrin isə paradiqması olmur. Predikativlik elə bir kateqoriyadır ki, o, cümləni qeyri-kommunikativ vahidlərdən (sözlərdən, söz birləşmələrindən) fərqləndirir (5, 78).

Cümlənin mühüm əlamətlərindən biri intonasiyadır. İntonasiya predikativliyin universal vasitəsidir. İntonasiya əsasında yalnız sözlərin birləşməsi deyil, tək-tək sözlər də cümləyə çevrilə bilər. Yalnız intonasiya əsasında söyləmin məqsədi (bir şey haqqında məlumat verildiyi, bir şeyin soruşulduğu və ya müəyyən məsələ ilə bağlı təkid edildiyi) anlaşılabilir. İntonasiya cümlənin əlamətləri sırasında xüsusi yer tutur. Onu quruluş əlaməti və ya semantik əlamət kimi müəyyənləşdirmək, ayırmaq çətinidir. Belə ki, o, yalnız söyləmi formalaşdırmaq və onun məqsədini aydınlaşdırmaqla qalmır, cümlənin semantik nüvəsini başa düşməyə kömək edən vasitə kimi də çıxış edir (5, 95).

Adi intonasiya ilə tələffüz edilən cümlələrdə ton tədricən yüksəlir, xəbərdən əvvəlki sözün üzərində yüksək nöqtəyə çatır və tədricən alçalaraq fasilə ilə nəticələnir. Bu fasilə həmin cümlə ilə yeni cümlənin sərhədini yaradır. Şifahi nitqdə hər bir cümlə intonasiya ilə müşayiət olunur. İntonasiyasız cümlə olmaz. Cümləni bitkinləşdirən, predikativlik yaradan vasitələr olduqda da intonasiya fəaliyyət göstərir. İntonasiyadan asılı olaraq, bu cümlədə aktual üzvlənmə müxtəlif şəkildə ola bilər. Lakin bəzən cümlənin qurulmasında intonasiyanın rolu daha böyük olur, intonasiya predikativliyi yaradan və tamamlayan ən mühüm vasitə kimi çıxış edir. Cümlələr sadə və mürəkkəb növlərə bölünür. Sadə cümlə bir fikri ifadə edir və bir xəbərə malik olur.

Mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəticəsində əmələ gələn sintaktik vahiddir. Mürəkkəb cümlə bizi əhatə edən obyektiv reallığa məxsus daha mürəkkəb bilikləri, obyektiv aləmdəki hadisələr arasında daha mürəkkəb əlaqələri ifadə edir. Mürəkkəb cümlə nitq mədəniyyətinin nisbətən sonralar yaranmış daha yüksək ifadə vasitəsidir (7, 78).

Əvvəllər insan varlığın ayrı-ayrı cəhətlərini duyub anlamış və onların ifadəsi üçün sadə cümlələrdən istifadə etmişdir. Tədricən hadisələr arasındakı əlaqələr dərk olunduqca, onların ifadə vasitəsi kimi, mürəkkəb cümlələr də yaranıb

formalaşmışdır. Bunun üçün əvvəlcə sadə cümlələr bərabər hüquq əsasında birləşərək tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirmiş, tədricən hadisələr arasında ziddiyyət, səbəb, şərt, nəticə və s. əlaqələr dərk olunduqca, yeni qrammatik formalar yarandıqca tabeli mürəkkəb cümlələr də yaranmışdır. Danışan şəxs sadə cümlələrdən istifadə edərkən ayrı-ayrı fakt və hadisələri qeyd edir, lakin onları bilavasitə əlaqələndirmir. Sadə cümlə kimi, mürəkkəb cümlə də məna və intonasiya cəhətdən bitkin olur, lakin sadə cümlədən fərqli olaraq, mürəkkəb cümlələr daha mürəkkəb quruluşa malik olur. Mürəkkəb cümlə ona görə quruluşca mürəkkəbdir ki, onun iki və daha artıq predikativ mərkəzi olur. Hər bir komponent sadə cümlənin məzmununa müvafiq məzmun ifadə edərək digər komponentlə məna və intonasiya cəhətdən vahid bir tam kimi birləşmiş olur (8, 87).

Mürəkkəb cümlələr yalnız mənaca deyil, qrammatik cəhətdən də vahid bir tam kimi çıxış edir. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri şərti olaraq “cümlə” adlandırılır. Həqiqətən də mürəkkəb cümlənin hər bir tərkib hissəsi öz xüsusiyyətlərinə görə sadə cümləyə bənzəyir: sadə cümlələrdə olduğu kimi, mürəkkəb cümlələrin də hər bir tərkib hissəsi baş və ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olur; mürəkkəb cümlənin də hər bir tərkib hissəsi müxtəsər və ya geniş cümlə şəklində formalaşır; mürəkkəb cümlənin də hər bir tərkib hissəsi cüttərkibli və ya təktərkibli “cümlə” şəklində formalaşır (5, 98).

Bu uyğunluqlara baxmayaraq, mürəkkəb cümlənin ayrı-ayrı tərkib hissələrini həqiqi mənada “cümlə” adlandırmaq olmaz. Çünki tərkib hissələr ayrı-ayrılıqda məna bütövlüyünə və vahid bitkinlik intonasiyasına malik olmur. Səslər qovuşaraq qovuşuq səs, sözlər birləşərək mürəkkəb söz əmələ gətirdiyi kimi, cümlələr də müxtəlif üsullarla məna və qrammatik cəhətdən, vahid intonasiya əsasında birləşərək daha iri sintaktik vahidlər - mürəkkəb cümlələr əmələ gətirir. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri ona görə şərti olaraq “sadə cümlə” adlandırılır ki, biz sadə cümlənin strukturuna yaxşı bələdik və həmin əsasda mürəkkəb cümlələri daha dəqiq, daha ətraflı təhlil edib öyrənə bilərik. Fars və Azərbaycan dillərində tərkib hissələr arasında sintaktik əlaqənin xarakterinə və ümumi

grammatik mənasına görə mürəkkəb cümlələr iki növə - tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrə ayrılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu bölgünün əsasında mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələr arasındakı əlaqə dayanır. Tabesizlik əlaqəsi vasitəsilə birləşən sadə cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlələr, tabelilik əlaqəsi vasitəsilə bağlanan sadə cümlələr isə tabeli mürəkkəb cümlələr əmələ gətirir

(9, 98).

Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bir-birindən asılı olmayan, müstəqil cümlələr kimi izah edirlər. Bu, mürəkkəb cümlənin varlığını inkar etməkdir. Asılılıq həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında mövcuddur. Lakin asılılığın formasına, xarakterinə görə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr fərqlənir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bir-birindən bərabər şəkildə, eyni dərəcədə asılı olur; tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə asılılıq birtərəflidir - tərkib hissələrdən biri (budaq cümlə) o birindən (baş cümlədən) asılı olur. Buna görə tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə tərkib hissələrin yerini dəyişmək də olur və dəyişdikdə məna dəyişmir

(6, 220).

Tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlənin məna və grammatik cəhətdən bərabər hüquq əsasında vahid bir tam kimi birləşməsi yolu ilə əmələ gələn sintaktik vahiddir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin səciyyəvi quruluş xüsusiyyətləri vardır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirən əsas vasitələr intonasiya və tabesizlik bağlayıcılarıdır (3, 104).

İntonasiya - mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən ilk və ən qədim vasitədir. İntonasiya şifahi nitqdə öz böyük rolunu indi də saxlamaqdadır. Yazıda bağlayıcılara üstünlük verildiyi halda, şifahi nitqdə intonasiyanın köməyi ilə fikri daha sürətlə, daha asan və emosional ifadə etmək olur. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün başqa vasitələr olduqda da şifahi nitqdə intonasiyadan istifadə edilir, lakin heç bir başqa vasitə

olmadıqda tərki b hissələri əlaqələndirmək üçün əsas yük intonasiyanın üzərinə düşür (1, 275).

Məsələn,

بهار آمد، هوا گرم شد، پرندە ها برگشت

(جمالزاده)

«Bahar gəldi, hava isindi, quşlar qayıtdı».

İntonasiya ilə qurulmuş bu cümlələrin tərki b hissələri arasına və bağlayıcısını da artırmaq olar. Sadə cümlədə olduğu kimi, mürəkkəb cümlədə də intonasiya söyləmin məqsədini aydınlaşdırmağa xidmət edir. Tərki b hissələri bağlayıcıların iştirakı ilə əlaqələnən tabesiz mürəkkəb cümlələr bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr adlandırılır. Bağlayıcılar tarixən intonasiyaya nisbətən sonrakı hadisə olsa da, tədricən o qədər zənginləşmiş, artıb-çoxalmışdır ki, indi çox zaman mürəkkəb cümlənin tədqiqinə bağlayıcılı mürəkkəb cümlələrdən başlanılır. Çünki bağlayıcılar tabesiz və tabeli olmaqla, mürəkkəb cümlələrin növünü müəyyənləşdirmək işini asanlaşdırır; məsələn,

وی از پیروی و شکستگی بسیار می نالید و بر جوانی حسرت می خورد

(صادق هدایت)

«O, qocalıqdan və zəiflikdən çox şikayətlənirdi və cavanlığın həsrətini çəkirdi».

Tabesiz mürəkkəb cümlələri onu təşkil edən sadə cümlələr arasındakı əlaqələr baxımından aşağıdakı növlərə bölmək olar (1, 310).

Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə eynicinsli hadisələr sadalanır, həmin hadisələrin eyni zamanda və ya ardıcılıqla baş verdiyi ifadə olunur. Ona görə də bu cür cümlələrdə iki qrammatik mənə münasibəti müşahidə olunur: eyni zamanlı birləşdirmə, ardıcıl zamanlı birləşdirmə. Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə eynicinsli hadisələr sadalanır, həmin hadisələrin eyni zamanda və ya ardıcılıqla baş verdiyi

ifadə olunur. Ona görə də bu cür cümlələrdə iki qrammatik mənə münasibəti müşahidə olunur: eyni zamanlı birləşdirmə, ardıcıl zamanlı birləşdirmə (6, 78).

Yuxarıda deyildiyi kimi, tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri ya yalnız intonasiyanın, yaxud da intonasiya və tabesizlik bağlayıcılarının köməyi ilə əlaqələnir. Bütün bağlayıcılar tərkib hissələri əlaqələndirməyə kömək edir. Lakin onların yaratdıqları qrammatik mənalar bir-birindən fərqlənir. Məsələn, qarşılaşdırma bağlayıcıları tərkib hissələri əlaqələndirməklə yanaşı, həm də tərkib hissələr arasında mənaca qarşılaşdırma, ziddiyyət yaradır, bölüşdürmə bağlayıcıları tərkib hissələri əlaqələndirməklə yanaşı, hadisələrin növbə ilə bir-birini əvəz etməsi və ya müxtəlif hadisələrdən birinin mümkünlüyü mənasını yaradır. Birləşdirmə bağlayıcıları isə tərkib hissələri əlaqələndirməklə yanaşı, müxtəlif fakt və hadisələri zamanca birləşdirir, bir yerə toplayır və ya müəyyən ardıcılıqla baş verən iş və hadisələri birləşdirir. Bu mənada birləşdirmə əlaqəsindəki “birləşdirmə”ni “tərkib hissələri əlaqələndirmə” anlayışı ilə eyniləşdirmək olmaz (8, 302).

چهره ی تمام دختر می خندید، از نوری که توی چشمهایش بود به اطاق حرارت می بارید.

(جمالزاده)

«Qızın bütün çöhrəsi gülürdü, onun gözlərindəki nurdan otağa hərərət yağırdu».

Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr açıq sıralı cümlələrdir, sadalama yolu ilə qurulur, ona görə də iki tərkib hissədən ibarət olduğu kimi, üç, dörd və daha çox tərkib hissədən də ibarət ola bilər. Məsələn:

او کتابها را بر می داشت، یک یک می خواند، بعد به جای خود می گذاشت.

«O, kitabları götürürdü, bir - bir oxuyurdu, sonra öz yerinə qoyurdu».

Göründüyü kimi, bu cür cümlələr əksərən intonasiya ilə qurulur, lakin tərkib hissələri əlaqələndirmək üçün bağlayıcısından da istifadə oluna bilər. Məsələn,

او کتابها را بر می داشت و یک یک می خواند و بعد به جای خود می گذاشت.

«O, kitabları götürürdü və onları bir-bir oxuyurdu və yerinə qoyurdu».

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki tərkib hissədən ibarət olur. Birinci tərkib səbəbi, ikincisi həmin səbəbdən doğan nəticəni bildirir; məsələn,

از خوابهایی که دیدم ترسیدم، تمام شب نتوانستم بخوابم.

«Gördüyüm yuxulardan qorxdum, bütün gecəni yata bilmədim».

Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə olduğu kimi, səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə də tərkib hissələr əksərən intonasiya ilə əlaqələnir, lakin bəzən tərkib hissələri əlaqələndirmək üçün bağlayıcısından da istifadə edilir. Məsələn:

من گلها را توی گلدان گذاشتم و بوی خوش آنها تمام اطاق را فرا گرفت.

«Mən gülləri güldana qoydum və onların xoş qoxusu bütün otağı bürüdü».

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr də qapalı sıralı olub, iki komponentdən - iki tərkib hissədən ibarət olur. Tərkib hissələrdən biri ümumilik bildirir, digəri onu izah edib aydınlaşdırır. Aydınlaşdıran tərkib hissə əksərən ümumilik bildirən hissəyə intonasiya ilə bağlanır; məsələn,

مرد جوان گفت: به کمک شما احتیاج نداریم، جواب سؤال را خودمان می دانیم.

(بزرگ علوی)

«Cavan oğlan dedi: Sizin köməyinizə ehtiyacımız yoxdur, sualın cavabını özümüz bilirik».

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr həm də bağlayıcısı ilə bağlana bilər. Məsələn,

آراز کار می کرد، یعنی کار دیگر شروع شده بود.

«Araz işləyirdi, yəni iş artıq başlamışdı».

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində ifadə olunan iş və hadisələr ya bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir, yaxud da sadəcə olaraq müqayisə edilir və fərqləndirilir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növü də qapalı sıralı olub, iki tərkib hissənin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir; məsələn,

پسر کوچک تمام روز گریه می کرد، ولی مادرش صدای او نمی شنید

(بزرگ علوی)

«Balaca oğlan bütün gün ağlayırdı, amma anası onun səsini eşitmirdi».

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri qarşılaşdırma intonasiyasını، اما، ولی، لکن bağlayıcılarının köməyi ilə düzəlir.

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində ifadə olunan iş və hadisələr ya növbə ilə bir-birini əvəz edir, yaxud da iki və daha artıq işdən birinin mümkünlüyü qeyd olunur. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növü də quruluşca açıq sıralı olduğundan az hallarda komponentlərinin sayı ikidən çox ola bilər. Tərkib hissələr arasında bölüşdürmə mənası - یا، ویا - bağlayıcıları işlənir (1, 312). Məsələn,

نمی دانی یا نمی خواهی بگویی؟

«Bilmirsən ya demək istəmirsən»?

II Fəsil

Fars və Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlələr

Tableli mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən tabelilik yolu ilə vahid bir tam kimi birləşməsi nəticəsində yaranan sintaktik vahiddir. Tabeli mürəkkəb cümlələr tərkib hissələri arasında semantik və qrammatik əlaqənin möhkəmliyi ilə fərqlənir və buna görə də mürəkkəb cümlə tipi kimi mütəxəssislər arasında heç bir şübhə doğurmur (7, 98).

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr struktur baxımdan çox yaxındır. Ona görə də bəzən mürəkkəb cümlənin tabesiz və ya tabeli olduğunu fərqləndirmək çətin olur. Bu hal tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik təkamülünün yaxınlığından irəli gəlir. Hər ikisi eyni dil materialı əsasında formalaşır; hər ikisinin komponentləri eyni cümlə formaları - cüttərkibli və təktərkibli cümlə tipləri əsasında qurulur; hər ikisi iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsi yolu ilə yaranır; hər ikisinin tərkib hissələri məna cəhətdən birləşərək

vahid bir tam təşkil edir; hər ikisinin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün intonasiya və bağlayıcılardan istifadə edilir; hər ikisinin tərkib hissələri arasında müəyyən fərqlərlə zaman, qarşılaşdırma, səbəb, nəticə və s. kimi məna əlaqələri olur (10, 54).

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələri müstəqil mürəkkəb cümlə növləri kimi fərqləndirən mühüm əlamətlər vardır. Ən mühüm fərqləndirici əlamət tərkib hissələrin məna və qrammatik cəhətdən asılılıq dərəcəsi ilə bağlıdır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bərabərhüquqlu və bir-birindən eyni dərəcədə asılı olduğu halda, tabeli mürəkkəb cümlələrdə bu asılılıq birtərəflidir - tərkib hissələrdən biri (baş cümlə) qrammatik cəhətdən müstəqil, o biri (budaq cümlə) ondan asılıdır. Buna görə də tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri fikrin ifadəsində bilavasitə, birbaşa iştirak edir, tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə tərkib hissələrdən biri (budaq cümlə) dolayı yolla, baş cümlənin məzmununu izah edib-aydınlaşdırmaq yolu ilə fikrin ifadəsinə xidmət edir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri tabesizlik bağlayıcılarının, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri tabelilik bağlayıcılarının köməyi ilə əlaqələnir (11, 69).

Qeyd etdiyimiz kimi, tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərindən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, digəri ondan asılı olur. Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində qrammatik cəhətdən müstəqil olan hissəyə baş cümlə, baş cümlədən asılı olan, onu izah edib aydınlaşdıran hissəyə budaq cümlə deyilir. Bəzən fikirlərimizi dilə gətirərkən dilçilik baxımından qiymətləndirsək, baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənmişdir. Budaq cümlə baş cümlənin bir üzvünə - xəbərinə aid olub, hərəkətin obyektini bildirir. Bu cür cümlələr tarixən bir sadə cümlədən - bir özəkdən ibarət olmuş, sonralar onların feili sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş üzvü kənara çıxaraq predikativlik qazanmış və ayrıldığı hissəyə intonasiya və ya ki bağlayıcısı ilə bağlanaraq analitik budaq cümləyə çevrilmişdir. Ona görə də bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrdə kənara çıxan üzvü yenidən yerinə qoymaq, cümləni sadələşdirmək, bir sadə cümlə - bir özək şəklinə salmaq olur. Tarixən bir sadə cümlədən, bir özəkdən yarandıqları üçün bu

cür cümlələrə bir özəkli tabeli mürəkkəb cümlələr deyilir. İkinci tabeli mürəkkəb cümlə (və bu qrupdan olan tabeli mürəkkəb cümlələr) başqa yolla əmələ gəlmişdir. Bu cür cümlələr (Ailən burada qalmasa, sənə kim qulluq verər) tarixən iki sadə cümlədən, iki özəkdən ibarət olmuş və ilk dövrlərdə nitq prosesində müstəqil cümlələr kimi ardıcıl işlənmişlər. Tarixən iki sadə cümlədən, iki özəkdən yarandığı üçün bu cür cümlələrə iki özəkli tabeli mürəkkəb cümlələr deyilir.

İki özəkli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə əksərən bütövlükdə baş cümləyə aid olur və iki özəkdən əmələ gəldikləri üçün belə cümlələri sadə cümləyə çevirmək, sadələşdirmək olmur. Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi, qarşılaşdırma, nəticə və qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr iki özəkli, qalan bütün tabeli mürəkkəb cümlə növləri bir özəkli (1, 296).

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələri vahid ad - “mürəkkəb cümlə” adı altında birləşdirən bu xüsusiyyətlərdən əlavə, onların struktur oxşarlığının mühüm bir səbəbi də tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qisminin tarixən tabesiz mürəkkəb cümlələrdən əmələ gəlməsidir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında əlaqə tabelidə olduğu qədər möhkəm olmur. Tabesiz mürəkkəb cümlədən tabeliyə keçid hallarında eyni cümlədə hər iki bağlayıcı növünün (tabesizlik və tabelilik bağlayıcılarının) işlənməsi, tərkib hissələr arasında bağlayıcıların dəyişməsi ilə mürəkkəb cümlə növünün dəyişməsi də mürəkkəb cümlənin tabesiz və tabeli növlərinin yaxınlığı və tarixi əlaqələri ilə bağlıdır (11, 305).

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, cümlənin inkişafı “sadə cümlə - tabesiz mürəkkəb cümlə - tabeli mürəkkəb cümlə” istiqamətində olmuşdur.

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələri müstəqil mürəkkəb cümlə növləri kimi fərqləndirən mühüm əlamətlər vardır. Ən mühüm fərqləndirici əlamət tərkib hissələrin məna və qrammatik cəhətdən asılılıq dərəcəsi ilə bağlıdır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bərabərhüquqlu və bir-birindən eyni dərəcədə asılı olduğu halda, tabeli mürəkkəb cümlələrdə bu asılılıq birtərəflidir - tərkib hissələrdən biri (baş cümlə) qrammatik cəhətdən müstəqil, o biri (budaq cümlə)

ondan asılıdır. Buna görə də tabelsiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri fikrin ifadəsində bilavasitə, birbaşa iştirak edir, tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə tərkib hissələrdən biri (budaq cümlə) dolayı yolla, baş cümlənin məzmununu izah edib-aydınlaşdırmaq yolu ilə fikrin ifadəsinə xidmət edir (12, 203).

Tablesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri tabelsizlik bağlayıcılarının, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri tabelilik bağlayıcılarının köməyi ilə əlaqələnilir. Bütün bu vasitələrin birliyi əsasında tabelsiz və tabeli mürəkkəb cümlələri fərqləndirə bilirik.

Qeyd etdiyimiz kimi, tabelsiz mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərindən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, digəri ondan asılı olur. Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində qrammatik cəhətdən müstəqil olan hissəyə baş cümlə, baş cümlədən asılı olan, onu izah edib aydınlaşdıran hissəyə budaq cümlə deyilir. Tabeli mürəkkəb cümlələr rəngarəng quruluş xüsusiyyətlərinə malik olur. Bəzən baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra, bəzən də, əksinə, budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir; bəzən budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcılarla, bəzən bağlayıcı sözlər, şəkilçilər, ədatlar və s. ilə bağlanır; bəzi baş cümlələrdə qəlib söz, yerlik, korrelat olur, bəzilərinde olmur, bəzi tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümlə şəklinə salmaq - sadələşdirmək mümkündür, bəzilərini sadələşdirmək olmur; bəzən budaq cümlə baş cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur, bəzən baş cümlənin bir üzvünü izah edib aydınlaşdırır. Şübhəsiz, bütün bunlar budaq cümlələrin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır (9, 202).

Budaq cümlənin yeri. Y. A. Rubinçik tabeli mürəkkəb cümlələrdən bəhs edərkən qeyd edir ki, mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələrin əksəriyyəti sadə cümlədəki üzvlərin sintaktik funksiyalarını yerinə yetirir. Lakin bununla belə budaq cümlələr tərkibindəki tabeli bağlayıcılar və xəbərlər vasitəsilə fikri daha dəqiq çatdırmaq imkanına malikdir.

Baş və budaq cümlələrin yeri, təbii ki, qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılıdır. İnformasiyanın verilmə tərzinin, danışanın, yazanın üslubunun, struktur

formalardan hansına daha çox meylli olmasının, hansı bağlayıcı vasitələrdən istifadə etməsinin baş və budaq cümlənin bu və ya digər pozisiyada yerləşməsində rolu vardır. Budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı ilə bağlandıqda baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Bu zaman budaq cümlə baş cümlənin bir üzvünə aid olur: baş cümlənin buraxılmış və ya qəlib sözlə ifadə olunan mübtədası aydınlaşdırılır, qəlib söz-xəbəri izah edilir və ya xəbər müxtəlif vasitələrlə tamamlanır, hərəkətin tərz, dərəcəsi, zamanı, səbəbi, məqsədi və s. bildirilir, yaxud da baş cümlədən doğan nəticə ifadə olunur, budaq cümlə baş cümləyə qoşularaq əlavə məlumat verir və ya münasibət bildirir.

Bu cür cümlələrdə baş cümlə daha çox müstəqildir. Bu müstəqilliyin nəticəsidir ki, ona görə də, ona görə ki, çünki, odur ki bağlayıcıları ilə başlanan müstəqil cümlələrə mətnə daha çox rast gəlmək olur (9, 165).

Baş və budaq cümlənin yeri məsələsində bağlayıcılı cümlələrlə intonasiya ilə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələr bir sistem təşkil edir və bir qrupa daxil olur. Bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlələrdə olduğu kimi, yalnız intonasiya ilə qurulan cümlələrdə də baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir.

İntonasiya ilə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələrdə aktuallaşma ilə əlaqədar baş və budaq cümlə öz yerini dəyişə bilər. Bu zaman budaq cümlə “məlum”u, baş cümlə “yeni”ni bildirir; məsələn,

آیا فهمیدی که باید با دزد چه کار کرد؟

(صادق هدایت)

“Başa düşdünmü ki, oğrunu nə etmək lazımdır”?

Bu cür cümlələrdə komponentlərin normal sırasını düzəltməklə baş və budaq cümlə arasına ^{که} bağlayıcısını əlavə edə bilərik ki, bu da həmin cümlələrin komponentlərində yerdəyişmə olduğunu və onların yuxarıdakı ilə eyni tipli olduğunu göstərir (13, 205):

Tərkib hissələri bağlayıcı və ya intonasiya ilə əlaqələnən tabeli mürəkkəb cümlələrdə bəzən baş cümlə budaq cümlənin daxilində yerləşir, yəni budaq cümlənin üzvlərinin biri və ya bir qismi baş cümlədən əvvələ keçir.

Budaq cümləsi bağlayıcı söz, şəkilçi və ədatlarla baş cümləyə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrdə, ədəbi dil normalarına müvafiq olaraq, budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir. Bağlayıcı cümlələrdən fərqli olaraq, “budaq cümlə + baş cümlə” quruluşlu cümlələrdə əsas məna yükü - yeni informasiya baş cümlənin üzərinə düşür. “Budaq cümlə + baş cümlə” quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin məzmunu qarşılıqlı şəkildə şərtlənmiş olur, bağlayıcı söz müvafiq qarşılıq bildirən söz tələb etməklə baş cümlənin lazımı istiqamətdə qurulmasına səbəb olur.

Beləliklə, budaq cümlələr baş cümləyə tabelilik bağlayıcıları və ya intonasiya ilə bağlandıqda baş cümlədən sonra, bağlayıcı söz, şəkilçi və ədatlarla bağlandıqda baş cümlədən əvvəl işlənir (hər iki halda tərəflərin inversiyası mümkündür) (15, 214).

Tabeli mürəkkəb cümlənin növləri budaq cümlələrə görə müəyyənləşdirilir.

Fars dilində tabeli mürəkkəb cümlələr müxtəlif cür təsnif olunur. Ə. Şəfai özünün "مابنی علمی دستور زبان فارسی" adlı əsərində tabeli mürəkkəb cümlələri 16 yerə bölmüşdür (13, 395).

۱. جملات مرکب وابسته با فرا کرد پیر و تعیینی
۲. جملات مرکب وابسته با فرا کرد پیر و متممی
۳. جملات مرکب وابسته با فرا کرد پیر و نهادی
۴. جملات مرکب وابسته با فرا کرد پیر و گزاره ای
۵. جملات مرکب وابسته با فرا کرد پیرو زمانی
۶. جملات مرکب وابسته با فرا کرد پیرو مکانی

۷. جملات مرکب وابسته با فرا کرد پیرو سببی.
۸. جملات مرکب وابسته با فرا کرد پیرو مقصدی.
۹. جملات مرکب وابسته با فرا کرد پیرو نتیجه ای.
۱۰. جملات مرکب وابسته با فرا کرد پیرو شرطی.
۱۱. جملات مرکب وابسته با فرا کرد پیرو خلاقی.
۱۲. جملات مرکب وابسته با فرا کرد پیرو چگونگی.
۱۳. جملات مرکب وابسته با فرا کرد پیرو مقداری.
۱۴. جملات مرکب وابسته با فرا کرد پیرو مطابقه ای.
۱۵. جملات مرکب وابسته با فرا کرد پیرو مقایسه ای.
۱۶. جملات مرکب وابسته با فرا کرد پیرو بیانی.

Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin aşağıdakı növləri var (1, 303).

1. Mübtəda budaq cümləsi;
 2. Xəbər budaq cümləsi;
 3. Tamamlıq budaq cümləsi;
 4. Təyin budaq cümləsi;
 5. Zərflik budaq cümlələri:
- Tərz budaq cümləsi;
- Dərəcə budaq cümləsi;
- Zaman budaq cümləsi;
- Yer budaq cümləsi;

Kəmiyyət budaq cümləsi;

Səbəb budaq cümləsi;

Məqsəd budaq cümləsi;

Şərt budaq cümləsi;

Qarşılaşdırma budaq cümləsi;

Nəticə budaq cümləsi.

Azərbaycan dili ilə fars dilində qeyd etdiyimiz bölgüdən görürük ki, dilimizdə cümlə üzvlərinə müvafiq budaq cümlələr işlənməkdədir. «Qoşulma» adlanan budaq cümlə isə əlavələrə əsaslanır. Buna görə də ona «əlavə budaq cümləsi» də demək olar.

Q. Ş. Kazımovun araşdırmalarına görə, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin uyğun və fərqli cəhətləri axtarırlarkən mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı məna asılılığının dərəcəsi əsas götürülür. Burada, bircə, bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər ikinci dərəcəlidir. Belə ki bağlayıcılar tabelilik və ya tabesizlik yaratmır, əksinə, mürəkkəb cümlə ya tabeli, ya da tabesiz olur, tərkib hissələri birləşdirməyə xidmət edən formal qrammatik vasitələr isə cümlənin mövcud məna kompleksinə əsasən tabelilik və ya tabesizlik kateqoriyalarına xidmət edir. Deməli, bağlayıcılar mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirməklə bərabər, cümlənin ümumi mənasına da təsir edir və intonasiya yükünün xeyli hissəsini öz üzərinə götürür, beləliklə də mürəkkəb cümlənin daşdığı əsas qrammatik mənanı formal əlamətlərlə daha da qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırır. Bu hadisənin səbəbi ondan ibarətdir ki, istər tabeli və istərsə də tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün ilk vasitə intonasiya olmuş, bağlayıcılar isə, yuxarıda deyildiyi kimi, sonralar yaranmışdır. İntonasiya danışq dilinə məxsus bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdə öz üstün rolunu indi də saxlamışdır (1, 212).

III Fəsil

Fars və Azərbaycan dillərində təyin budaq cümləli tabeli

mürəkkəb cümlələrin müqayisəli təhlili

Fars və Azərbaycan dillərində bütün budaq cümlələrdə olduğu kimi, təyin budaq cümləli tabeli arasında da müəyyən fərqlər vardır. Belə ki, fars dilində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr bağlayıcıların köməyi ilə yarandığı halda, Azərbaycan dilində bu cümlələr həm bağlayıcıların, həm də qəlib sözlərin iştirakı ilə yaranır. Fars dilində təyin budaq cümləsi mürəkkəb cümlələrdə baş cümlənin isimlə ifadə olunan müxtəlif üzvlərini təyin edir. Azərbaycan dilində isə təyin budaq cümləsi baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan və ya qəlib söz şəklində təsəvvür edilən təyinin mənasını izah edib aydınlaşdırır. Təyin kimi, təyin budaq cümləsi də baş cümlənin əşya bildirən bir üzvünə aid olur (16, 242).

Əvvəlcə fars dilində təyin budaq cümləsi və onun növləri ilə tanış olaq. Fars dilində təyin budaq cümləsi *جمله پیرو تعیینی* adlanır və təyin etdiyi üzvdən asılı olaraq, aşağıdakı növlərə bölünür:

1. Mübtədanı təyin edən budaq cümlə;
2. Tamamlığı təyin edən budaq cümlə;
3. Zərfliyi təyin edən budaq cümlə;
4. İsmi xəbəri təyin edən budaq cümlə (14, 208).

Fars dilində təyin budaq cümləsi ilə baş cümlə arasında *که* bağlayıcısı, təyin olunan sözün axırında isə *بی‌اشاره* adlanan *ی* artıqlı gəlir.

İndi isə fars dilində təyin budaq cümləsinin növləri ilə yaxından tanış olaq.

1. Baş cümlənin mübtədasını təyin edən budaq cümlə:

Bu növ təyin budaq cümlələri baş cümlənin mübtədasını təyin edir. Məsələn,

یکی از تحفه های که از ایران رسیده بود نصیب من شد

(مجله سخن)

«İrandan gəlmiş hədiyyələrdən biri mənə nəsib oldu».

Bu tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlədir, həmin cümlənin mübtədası və یکی از تحفه های که از ایران رسیده بود baş cümləni təyin edən budaq cümlədir.

Göründüyü kimi, baş və budaq cümlə arasında və təyin olunan cümlə üzvünün axırına اشاره یای əlavə olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, اشاره یای işarə əvəzliyinin mənasını ifadə edir (17, 574).

Təyin budaq cümləsi ilə baş cümlə arasındakı که bağlayıcısından əvvəl gələn olmaya da bilər. Bu hala, ümumiyyətlə, baş cümlədəki mübtəda xüsusi isim, şəxs və ya qayıdış əvəzliyi və işarə əvəzliləri ilə ifadə olunduqda və ya mübtəda konkret və haqqında danışılmış məfhumları bildirdikdə rast gəlinir

(18, 486). Məsələn,

زن تازه وارد که موهای مشکی پرچین، چشمهای درشت و سیاه داشت از کیف دستی خود جعبه شکلاتی بیرون آورده آن را باز کرد و به همسفران تعارف نمود

(مجله سخن)

«İçəriyə təzə girmiş qara qıvrım saçlı, iri qara gözlü qadın çantasından bir şokolad qutusu çıxarıb açdı və yol yoldaşlarına təklif etdi».

Bu tabeli mürəkkəb cümlədə **آورد** از کیف دستی خود جعبه شکلاتی آورد baş cümlə, چشمهای درشت و سیاه baş cümlənin mübtədasını təyin edən budaq cümlə, **isə** baş cümlənin mübtədasıdır.

Göründüyü kimi, burada baş cümlənin təyin olunan mübtədasının axırında **یای اشاره** işlədilməmişdir.

Əgər baş cümlənin mübtədasını iki müxtəlif budaq cümlə təyin edərsə, mübtədadan sonra gələn birinci təyin budaq cümləsi baş cümlənin mübtədasına **که** bağlayıcısı vasitəsilə bağlanır; ikinci təyin budaq cümləsi **isə** bilavasitə birinci təyin budaq cümləsindən sonra gəlir və həmin iki budaq cümlə "və" bağlayıcısı ilə bir-birinə bağlanır (19, 402). Məsələn,

در یکی از کویه های قطار یک زن و شوهر ایتالیایی و یک مرد روسی که مخبر یکی از روزنامه های شوروی در پاریس است و حالا برای انجام مأموریتی به شهر میلان می رود، جا دارند

((مجله سخن

«Qatarın kupələrindən birində italyalı bir ər-arvad və sovet qəzetlərindən birinin Parisdə müxbiri olan və hazırda Milan şəhərinə ezamiyyətə gedən bir rus kişinin yerləri vardır».

Bu cümlədə **جا دارند** از کویه های قطار یک زن و شوهر ایتالیایی و یک مرد روسی **جا دارند** cümləsi baş cümlədir. Bu cümlə həmcins üzvlü cümlədir, yəni iki mübtədası var:

1- یک زن و شوهر ایتالیایی -

2- یک مرد روسی -

Bunlardan biri - **یک مرد روسی** iki budaq cümlə vasitəsilə təyin olunmuşdur.

Bunlar aşağıdakılardır:

1- مخبر یکی از روزنامه های شوروی در پاریس است -

2- حالا برای انجام مأموریتی به شهر میلان می رود -

Göründüyü kimi, birinci budaq cümlə "که" bağlayıcısı vasitəsilə təyin olunan mübtədaya birləşmişdir. İkinci budaq cümləni isə birinci budaq cümlə ilə "و" bağlayıcısı əlaqələndirmişdir (20, 382).

2. Tamamlığı təyin edən təyin budaq cümləsi.

Bu növ budaq cümlə baş cümlədəki tamamlığı təyin edir. Belə təyin budaq cümləsi baş cümlənin həm vasitəli, həm də vasitəsiz tamamlığını təyin edir.

Vasitəsiz tamamlığın müəyyən və ya qeyri-müəyyən olmasından asılı olaraq vasitəsiz tamamlığı təyin edən budaq cümlə iki yerə bölünür (21, 502):

1.a) baş cümlədəki qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığı təyin edən budaq cümlə. Məsələn,

روزی از بین هدایایی که مردم مترقی جهان برای ما می فرستادند یکی از تحفه های که از ایران رسیده بود نصیب من شد.

(مجله سخن)

«Bir gün dünyanın mütərəqqi xalqlarının bizim üçün yolladığı hədiyyələr arasında İrandan göndərilmişlərindən biri mənə qismət oldu».

Bu cümlədə baş cümlənin vasitəsiz tamamlığı olan هدایا sözü

budaq cümləsi vasitəsilə təyin olunmuşdur.

b) baş cümlənin müəyyən vasitəsiz tamamlığını təyin edən budaq cümlə. Məsələn,

آن وقت دست زن ایرانی را که در دستش بود، دو باره فشرد.

(مجله سخن)

» Bu zaman əli onun əlində olan iranlı qadının əlini yenə də sıxdı».

Bu cümlədə baş cümlənin müəyyən vasitəsiz tamamlığı را دست زن ایرانی budaq cümlə ilə təyin olunmuşdur.

او دو انگشتش را زیر برگ لاله برد و پارچه چهار گوشه ای را که از حریر سفید بود، از آنجا بیرون کشید.

(مجله سخن)

» O, iki barmağını lalə yarpağının altına apardı və oradan dördkünc bir ağ ipək parça çıxardı».

از حریر سفید، پارچه ی حریر، baş cümlənin vasitəsiz tamamlığı, Bu cümlədə
بود- onu təyin edən budaq cümlədir.

2. Vasitəli tamamlığı təyin edən budaq cümlə:

این هدیه ناچیز را از یک فرد ایرانی که با تحسین و احترام به فداکاریت نگران است و به پیروزیت ایمان دارد، بپذیر.

(مجله سخن)

«Bu kiçik hədiyyəni sənin fədakarlığına ehtiramla baxan və sənin qələbənə inanan bir iranlıdan qəbul et».

Bu mürəkkəb cümlənin baş cümləsi- این هدیه ناچیز را از یک فرد ایرانی بپذیر

Cümlənin vasitəli tamamlığı- یک فرد ایرانی

Cümlənin təyin budaq cümlələri aşağıdakılardır:

1- با تحسین و احترام به فداکاریت نگران است

2- به پیروزیت ایمان دارد

Vasitəli tamamlıqlar müxtəlif yönlük, yerlik, çıxışlıq, birgəlik hallarında çıxış etməsindən asılı olmayaraq, təyin budaq cümləsi ilə təyin oluna bilər. Məsələn,

من از حرف زدن این زن که بلهجه فرانسوی نبود، فهمیدم که فرانسوی نیست.

(مجله سخن)

«Mən bu qadının fransız tələffüzündə olmayan danışığından başa düşdüm ki, o fransız deyildir».

Bu cümlədə زن این زن از حرف زدن این زن birləşməsi çıxışlıq halında olan vasitəli tamamlıqdır. بلهجه فرانسوی نبود isə onu təyin edən budaq cümlədir (21, 510).

3. Zərfliyi təyin edən budaq cümlə.

Bu növ budaq cümlə baş cümlədəki zərfliyi təyin edir. Məsələn,

زن روی پله قطار به طرف او بر گشت و با لبخندی که پر از معنا بود تکرار کرد

(مجله سخن)

«Qadın qatarın pilləsi üstündə ona tərəf döndü və mənə dolu gülümsəmə ilə təkrar etdi».

Bu cümlədə با لبخند tərzi-hərəkət bildirən zərfləkdir. Onu پر از معنا بود budaq cümləsi təyin etmişdir.

Başqa bir misal:

مخبر به طرف پلکان قطار دوید و با هیجانی که نظیرش کمتر دیده می شود، فریاد کشید

«Müxbir qatarın pilləkəninə tərəf qaçdı və misli görünməmiş bir həyəcanla qışqırdı».

Bu cümlədə با هیجان tərzi-hərəkət zərfliyi, نظیرش کمتر دیده می شود onu təyin edən budaq cümlədir. Baş cümlədəki müxtəlif mənəli zərflər budaq cümlələr vasitəsilə təyin oluna bilər.

4. İsmi xəbəri təyin edən budaq cümlə.

Təyin budaq cümləsinin növlərindən biri də ismi xəbəri təyin edən təyin budaq cümləsidir. Adından da görüldüyü kimi bu növ budaq cümlələr baş cümlədəki ismi xəbəri təyin edir. Məsələn,

شما دوست ایرانی من هستید که سالها آرزوی دیدارتان را داشته ام

(مجله سخن)

«Siz mənim illər boyu görüşmək arzusunda olduğum iranlı dostumsunuz».

Bu cümlədə ismi xəbər - دوست ایرانی من هستيد

İsmi xəbəri təyin edən budaq cümlə - سالها آرزوی دیدارتان را داشتم

İndi isə Azərbaycan dilində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri nəzərdən keçirək.

Azərbaycan dilində təyin budaq cümləsinin varlığı barədə A. Tağızadə və X. S. Xocayevin "Müxtəsər üslubiyyat" kitabında və professor Ə. Dəmirçizadənin "Mürəkkəb cümlələr" adlı məqaləsində məlumat verilmişdir. Lakin birincilər məsələni misallarla izah etməmişlər. Professor Ə. Dəmirçizadənin təyin budaq cümləsinə aid gətirdiyi misallar isə əslində feli sifət tərkibləridir (yəni cümlə üzvləridir). Həmin misallar bunlardır:

- 1) Sən yazan məqalə məni o qədər də maraqlandırmır.
- 2) Mənim qıza verdiyim nəsihəti o məmnuniyyətlə qəbul etdi.

Misallardan aydın olur ki, müəllif feli sifət tərkiblərini təyin budaq cümləsi kimi qəbul etmiş və əsil təyin budaq cümlələrindən bəhs etməmişdir.

S. M. Qəniyev iddia edir ki, "türk dillərində təyin budaq cümləsi işlətmək qayda deyil".

Sonralar professor M. Ş. Şirəliyev, professor M. H. Hüseynzadə və N. Hacıyeva təyin budaq cümləsindən daha geniş şəkildə bəhs etmişlər.

Təyin budaq cümləsi Azərbaycan dilində çox işlənən budaq cümlə növlərindəndir. Təyin kimi o da ismə və ya isim kimi işlənən sözlərə aid olub, onu təyin edir və ondan asılı vəziyyətdə qalır. Əgər təyin sadə cümlə daxilində bir üzvü təyin edirsə, təyin budaq cümləsi sadə cümlədən daha doğrusu, baş cümlədən kənarda bir budaq cümlə kimi baş cümlədəki bir ismi təyin edir. Budaq cümlə aid

olan ismin müxtəlif vəzifədə işlənmə imkanına görə, təyin budaq cümləsi baş cümlənin müxtəlif üzvünə (və ya onun bir hissəsinə) aid ola bilər (23, 106).

Beləliklə, təyin budaq cümləsi baş cümlənin isimlə ifadə olunan mübtədasına, tamamlığına, xəbərinə aid olur. Bundan əlavə, o, mürəkkəb xəbərin isim hissəsinə, bəzi söz birləşmələrinin tərəflərinə, substantiv xarakter alan bəzi üzvlərə də aid ola bilər. Məsələn,

Atan sizə bir toy edəcəkdir ki, tərifi tamam Qarabağda söyləyəcək (M. F. Axundov).

Buradakı təyin budaq cümləsi baş cümlədəki mürəkkəb xəbərin toy isminə aiddir.

İkinci növ təyinin söz birləşmələri, əsasən isimlərdən təşkil olunduğu üçün, vəzifəsindən asılı olmayaraq təyin budaq cümləsi onlara da aid olur:

Sübhan Verdizadə yoldaşda bizim xoşbəxtliyimizdən elə sərraf göz var ki, o hər adamın nəyə yaradığını və yaraya biləcəyini bir baxışla təyin edir (S. Rəhimov).

Elə bil pəhləvanları var ki, Qaraş, adamı söz altında boğurlar (M. İbrahimov).

Ancaq elə göz yaşları var ki, sevdalı qəlblərin içində boğula bilsə də bu yaşlar gözdən tökülmür (A. Zöhrabbəyov).

Bu misallardakı təyin budaq cümlələri daha çox birləşmənin ikinci tərəfinə aid olur. Birləşmələrin vəzifələrinə gəldikdə bütün misallarda təyin budaq cümləsinin aid olduğu ikinci növ təyini söz birləşmələri mübtəda vəzifəsindədir. Belə birləşmələrin xəbər, tamamlıq, həmçinin yer zərfliyi vəzifəsində işlədilməsi də mümkündür (25, 70).

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrində birinci və ikinci tərəf kimi işlənən isimlərin də təyin budaq cümləsi olur.

a) Birinci tərəfə aid olan təyin budaq cümlələri:

Kül o pyesin başına ki, bu gicbəsər yazacaqdır (C. Cabbarlı).

Vay o adamların halına ki, Xurşud xanımla qonşu ola (S. Qədirzadə)!

b) İkinci tərəfə aid olan təyin budaq cümlələri:

Onların elə vaxtı idi ki, yavan çörəklə cücə-plova fərq qoymurdular

(Mir Cəlal).

Bakının bir eybi var ki, nə çayı var, nə meşəsi (M. S. Ordubadi).

Koroğlunun bir xasiyyəti vardı ki, boş vaxtlarda həmişə dəlillərlə məşq eləyərdi ("Koroğlu" dastanı).

Buraya qədər nəzərdən keçirilən misallardan aydın olur ki, təyin budaq cümləsi baş cümlədə müxtəlif vəzifədə işlənən bir ismə aid olur.

Təyin budaq cümləsi isim xüsusiyyətli digər nitq hissələrinə və substantivləşən nitq hissələrinə də aid olur (25, 73).

Məsələn,

a) Substantivləşən sifətlərə aid olan təyin budaq cümlələri:

Burada elə igidlər yatır ki, adlarını çəkən belə yoxdur (M. S. Ordubadi).

b) Bəzi əvəzlilərə aid olan təyin budaq cümlələri:

Vay o kəslərin halına ki, böyük-kiçik bilmir, hörmətli-izzətli adamların yerini tanımır (Ə. Abasov).

c) Tərkib halında və ayrıca işlənən feli sifətlər, həmçinin adi fellər də substantivləşdikdə, təyin budaq cümləsi ilə təyinlənir:

Bir çox ərizə verənlər vardı ki, aylarla gözləməkdə idilər (S. Hüseyin).

Koroğlu aşıq Cünuna elə bir xoşgəldin elədi ki, ruzigarın gözü hələ belə xoşgəldin görməmişdi ("Koroğlu" dastanı).

Qeyd etmək lazımdır ki, belə misallar dilimizdə azlıq təşkil edir. Təyin budaq cümləsinin böyük əksəriyyəti baş cümlədəki bir ismə aid olur.

Budaq cümlənin baş cümlədə bir ismə aid olması çox zaman dolayı yolla, az miqdarda isə müstəqil surətdə özünü göstərir.

Bu elə bir haldır ki, həyatda hər kəsin başına gələ bilər (S. Hüseyin).

Bu misalda hal isminin qarşısında elə işarə əvəzliyi təyin vəzifəsindədir. Ki bağlayısından sonra işlənən komponent (həyatda hər kəsin başına gələ bilər) təyin budaq cümləsi olub, baş cümlədəki elə sözünün məzmununu açır və beləliklə də, eyni zamanda hal ismini təyin edir.

Baş cümlənin şərh olunan isminin qarşısında heç bir əvəzlik olmadıqda (budaq cümlə ilə izah olunması tələb edilən əvəzlikdən danışılır), budaq cümlə müstəqil surətdə ismə aid olur; məsələn ;

Rusiyada kolxozlar var ki, əmək gününə 25 kilo taxıl verirlər (M. İbrahimov).

Bu misalın baş cümləsində olan "kolxozlar" sözü "əmək gününə 25 kilo taxıl verirlər" budaq cümləsi ilə təyin olunur. "Kolxozlar" sözünün qarşısında məzmunu açılmalı olan heç bir əvəzlik iştirak etmədiyi üçün budaq cümlə birbaşa "kolxozlar" sözünə aid olur.

Təyin budaq cümləsi baş cümlənin bir üzvünü təyin etdiyi kimi, bir neçə üzvünü də təyin edə bilər. Buraya qədər gətirilən misalların əksəriyyətində təyin budaq cümləsi baş cümlənin bir üzvünə aid olur. Həmcins üzvləri izah edən təyin budaq cümlələrinə aşağıdakı misalları göstərə bilərik (26, 75):

Lakin söylənən sözlərdə elə bir səmimiyyət çırpınır, elə bir paklıq hiss edilirdi ki, istər-istəməz insanın inanması gəlirdi (C. Cabbarlı).

Mən o ev yıxanları, o baş kəsənləri deyirəm ki, sərhədləri, ölkələri, deryaları aşıb, quzğun kimi tökülüblər Koreyaya (Mir Cəlal).

İndi biz elə bir zamanda, elə bir ölkədə yaşayırıq ki, qadınlar istər öz hüquqlarında, istərsə də gördükləri işdə, danışdıqları sözdə kişilərdən fərqlənmirlər (M.İbrahimov).

Təyin budaq cümləsi vasitəsilə izah olunan isimlər əksər hallarda ümumi isimlər olur. Xüsusilə baş cümlədə qarşısında elə, belə, bu, bir sözləri iştirak edən isimlər və qarşısında heç əvəzlik işlənməyən və təyin budaq cümləsi ilə izah edilən isimlər - yalnız ümumi isimlər olur. Lakin qarşısında o və həmin (bəzən də haman) əvəzliləri iştirak edən isimlərdən bəzilərinin xüsusi isim olduğu müşahidə edilir; məsələn;

Bu həmin Səlimdir ki, atasını əlahəzrət hələ taxta çıxdığının birinci ilində məhbəsdə asdırıb öldürmüşdü (M.İbrahimov).

Mən haman Cahangir deyiləmmi, bir top bez atdım barıdan, səni dustaqxanadan çəkdim barı üstə... sonra dalımda nə qədər mənzil apardım (N. Vəzirov).

O Azərbaycanda ki, inqilabdan qabaq əhalisinin doxsan faizi savadsız idi, doğulan uşaqların əlli faizi bir yaşına çatmamış ölürdü ("Kommunist" qəzeti).

Təyin budaq cümləsi vasitəsi ilə izah olunan baş cümlədəki isim budaq cümlədə xatırladılmalıdır. Baş cümlədəki həmin isimdən budaq cümlədə söhbət getməsə, onda təyin budaq cümləsi deyil, başqa bir budaq cümlə növü meydana çıxmış olar (26, 76).

Məsələn,

1) Elə adam tapın ki, bir az təcürli olsun (M.İbrahimov).

2) Elə adam tapın ki, anam məndən arxayın olsun.

Birinci misalda baş cümlədəki "adam" sözü budaq cümlə (bir az təcürli olsun) vasitəsilə izah olunur. Adam sözü baş cümlədə iştirak edir, budaq cümlədə də nəzərdə tutulur. Budaq cümlədən əvvəl o əvəzliyini də işlətmək olar (... o bir az təcürli olsun).

İkinci misalda isə budaq cümlə (anam məndən arxayın olsun) baş cümlədəki adam isminin təyin etmir. Baş cümlədə iştirak edən adam sözü budaq cümlədə nəzərdə tutulmur. Buradakı budaq cümlədən əvvəl "bunun nəticəsində" sözlərini işlətmək olar. Həm də burada budaq cümlə baş cümlənin nəticəsini bildirir. Bütün bunlar göstərir ki, ikinci misaldakı budaq cümlə təyin budaq cümləsi deyil, nəticə budaq cümləsidir.

Təyin budaq cümləsində baş cümlədəki isim müxtəlif vasitələrlə xatırladılır. Bunun üçün birinci növbədə əvəzlilərdən istifadə olunur. Qeyd etməliyik ki, baş cümlədəki isimlə budaq cümlədə onu xatırladan vasitə arasında kəmiyyət uzlaşması olmalıdır (15, 238):

- 1) Dünyada bir təriqət yoxdur ki, o dinə xidmət göstərməsin (M. S. Ordubadi).
- 2) Bir dənə pambıq kolu yoxdur ki, hərəsinin dibində bir topa alağ olmasın (M. İbrahimov).
- 3) O bir ulduzdur ki, daima ona doğru gedirdim (C. Cabbarlı).

Birinci misalda baş cümlədəki təriqət ismi budaq cümlə vasitəsilə izah olunur. Həmin ismi budaq cümlədə xatırladan o işarə əvəzliyidir. Təriqət ismi ilə həmin əvəzlik kəmiyyətə və şəxsə görə uzlaşır. Azərbaycan dili üçün hər ikisi kəmiyyətə tək və üçüncü şəxsi ifadə edir. İkinci misalda da eyni vəziyyət vardır: baş cümlədəki "pambıq kolu" birləşməsi ilə budaq cümlədəki hərəsi əvəzliyi uzlaşmışdır. Üçüncü misalda "ulduz" ismi ilə "ona" əvəzliyi arasında uzlaşma vardır.

Təyin budaq cümləsində əvəzlik-zərf xüsusiyyəti daşıyan "ora", "bura" sözlərindən də baş cümlədəki ismi xatırlatmaq üçün istifadə olunur; məsələn;

Bu elə iclasdır ki, burada gərək heç nəyi gizlətməyəsən (Ə. Əbülhəsən).

Bir klub var ki, hər nə yaxşı sənət desən, orada qadınları öyrədirlər (T. Şahbazi).

Bura elə keçid idi ki, Türkməndən gələn yolların hamısı gəlib buradan keçirdi ("Koroğlu" dastanı).

Birinci misalda "iclas" ismi ilə "burada" sözü, ikinci misalda "klub" ismi ilə "orada" sözü, üçüncü misalda isə "keçid" ismi ilə "buradan" sözü arasında uzlaşma özünü göstərir.

Bəzən budaq cümlədə həmin sözlərdən biri iştirak etsə də, baş cümlədəki isimlə bağlı olmur. Məsələn,

Mən işlədiyim mədəndə elə fəhlə var ki, burada yazılanları əzbər bilir (Ə. Abbasov).

Bu misalda "buradan" sözünün iştirak etməsinə baxmayaraq, baş cümlədə budaq cümlə vasitəsilə təyin olunan "fəhlə" ismi ilə əlaqədar deyildir. Budaq cümlədə "o" əvəzliyi nəzərdə tutulur ki, o da budaq cümlənin xəbərindən anlaşılır.

Elə mürəkkəb cümlələr də var ki, onun budaq cümləsində baş cümlədəki ismi xatırlatmaq vəzifəsi mənsubiyyət və ya şəxs şəkilçiləri üzərinə düşür (15, 239).

Məsələn,

1) Sən insana mərhəmət edən olmayıb, zalım bir səyyadsan ki, insanları aldadıb öz toruna salırsan (C. Cabbarlı).

2) Bir oğlandır ki, misli aləmdə tapılmaz (Ə. Haqverdiyev).

3) Meşənin lap axırında bir ağac var, hər yarpağı bir yorğan boyda

("Azərbaycan nağılları").

Birinci misalın baş cümləsində budaq cümlə ilə təyin olunan isim - səyyadsan sözü ikinci şəxsin təkində işlənmişdir; budaq cümlədə isə onu xatırladan "toruna" sözündəki -un mənsubiyyət şəkilçisi və "salırsan" sözündəki -san xəbərlilik şəkilçisidir. Həmin şəkilçilər də ikinci şəxsin təkini ifadə edir.

İkinci misalda "oğlandır" sözünü budaq cümlədə "misli" sözündəki -i mənsubiyyət şəkilçisinin və "tapılmaz" sözündəki -z şəkilçisinin üçüncü şəxsə aid olması (yəni uzlaşması) xatırladır.

Üçüncü misalda "ağac" ismini budaq cümlədə yada salan "yarpağı" sözündəki -ı mənsubiyyət şəkilçisidir. Xəbərdə isə üçüncü şəxsin xəbərlik şəkilçisi nəzərdə tutulur.

Deməli, bu misallarda da baş cümlədəki isimlə həmin ismi budaq cümlədə xatırladan vasitələr arasında şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma vardır.

Elə təyin budaq cümləsi də var ki, orada mənaya görə baş cümlədəki isim nəzərdə tutulur. Məsələn,

Ora bir cəhənnəmdir ki, düşən çıxmaz (M.İbrahimov).

Sən ölməyəsən, pristava bir kabab bişirmişəm ki, nə dədəsi görüb, nə babası (Ə. Abbasov).

O, xalqın bədənində qara bir yaradır ki, kəsilib atılmayınca bu bədən sağalmayacaq (M.İbrahimov).

Baş və budaq cümləni bir mənə vəhdətində aldıqda, birinci misalın baş cümləsində təyinlənən isim - cəhənnəm budaq cümlədə ya "bu cəhənnəm", ya da buraya şəkildə nəzərdə tutulur (... bu cəhənnəm düşən çıxmaz və ya buraya düşən çıxmaz). İkinci misalın baş cümləsində təyinlənən isim "kabab" sözüdür. Budaq cümlənin mənasından anlaşılır ki, orada ya "bu kababı", ya da "onu" sözü nəzərdə tutulur. Üçüncü misalda "yara" ismi budaq cümlə ilə izah edilir. Budaq cümlədə "kəsilib atılmayınca" sözləri deyildikdə, o saat yaranın kəsilib atılmasından söhbət getdiyini başa düşürük.

Deməli, baş cümlədə olan və budaq cümlə ilə təyinlənən isimlə budaq cümlədə nəzərdə tutulan sözlər arasında uzlaşma əlaqəsi mövcuddur.

Bütün bu deyilənlərlə yanaşı olaraq, elə hallar da olur ki, baş cümlədəki isim eyni ilə budaq cümlədə də təkrar edilir (1, 403).

Məsələn:

Özü də bir ata minib, bir ata minib ki, ruzigarın gözü hələ belə at görməyib ("Koroğlu" dastanı).

Bir vəzifəyə ki, hər tını burulanda bir adam təyin ediləcək, ağı olan o vəzifəyə getməz (M.İbrahimov).

Birinci misalda "at", ikinci misalda isə "vəzifə" isimləri həm baş, həm də budaq cümlədə təkrar edilmişdir.

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr quruluşlarına, komponentlərinin bağlanma vasitələrinə və sırasına görə bir neçə yerə ayrılır. Bu cəhətdən Ə. Abdullayev təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri üç tipə bölür (15, 240):

I tip. Təyin budaq cümləsi baş cümlədən sonra işlədilərək, bir ismi istər dolayısı ilə, istərsə də müstəqil surətdə təyin edir. Budaq cümlə baş cümləyə "ki" bağlayıcısı, tabeəci intonasiya ilə bağlanır. Bunlardan əlavə baş cümlədə izah olunan isimdən əvvəl müxtəlif işarə və təyin əvəzliliklərinin mühüm rolu vardır. Baş cümlənin bir ismindən qabaq iştirak edən və əvvəllərdə məzmunu açılmayan əvəzliyin məzmunu budaq cümlə vasitəsilə açılır, həmin isim bu qayda ilə ya başqalarından fərqləndirilir, ya da ümumi şəkildə xarakterizə edilir; hər halda təyinlənən isim haqqında məlumat verilmiş olur. İsimdən əvvəl iştirak edən və budaq cümlənin işlənməsini zəruriləşdirən həmin əvəzlilərə görə (bəzən də əvəzliyin olmamasına görə) bu tipli budaq cümlələri aşağıdakı qruplara bölmək olar (15, 241):

1. Baş cümlədə təyinlənən isimdən əvvəl "elə" sözü iştirak edir və budaq cümlə onun məzmununu açıb konkretləşdirir; məsələn,

Dünyada elə adamlar da vardır ki, onlar yalnız elmi söhbətlərdən mənəvi qidalara alırlar (M. S. Ordubadi).

Mən elə gəlin və qayınana tanıyıram ki, bir-birlərinin kölgəsini qılınclayırlar (M.İbrahimov).

Bizim vətənimizdə elə şəhərlər var ki, yazbaşı yüz minlərlə imtahana hazırlaşır (Mir Cəlal).

"Elə" əvəzliyi ilə isim arasına "bir" sözü də daxil olur ki, bu da birinci növ təyini söz birləşmələrinin bir xüsusiyyətidir. Misallar:

Fəhlə sinfi elə bir bahadırdır ki, ömründə dizini yerə qoymayıb (H. Mehdi).

Elə bir çırağ söndü ki, onun nuru öz vətəni üçün heç də gün işığından az zəruri deyildi (Mir Cəlal).

Elə bir həyat qurulmalıdır ki, orada hər söz bir qanun, hər şey bir həqiqət olsun (C. Cabbarlı).

Vallah bu elə bir qılınçdır ki, gün kimi yanır, ay kimi işıq saçır ("Koroğlu" dastanı).

Aralığa daxil olan "bir" sözü qeyri-müəyyənlik ifadə edən ədatdır. Bu ədatın həmin birləşməyə daxil olması heç də təyinlə təyinlənenin əlaqəsinə mane olmur.

Təyinlənen isimlə "elə" sözünün arasına hətta sifət də daxil olur və təyin vəzifəsi daşıyan "elə" sözü ilə ismin təyinlik əlaqəsinə xələl gətirmir; məsələn,

Elə bir cır-cır çəkmə tikdirərəm ki, bütün mahalın qulağı da, gözü də mənim cır-cır çəkməmdə olar (S. Rəhimov).

Ancaq ailə haqq-hesabında elə böyük qələt eləmişəm ki, heç cür düzəldə bilmirəm (S. Qədirzadə).

Birinci misalda "elə" sözü ilə "çəkmə" ismi arasına "cır-cır" sifəti, ikinci misalda isə "elə" sözü ilə "qələt" ismi arasına "böyük" sifəti daxil olmuşdur ki, bunlar həmin sözlərin yanaşma əlaqəsini pozmur.

2. Təyinlənən isimdən qabaq baş cümlədə "belə" sözü iştirak edir ki, bu da budaq cümlənin işlədilməsini zəruri edir. Məsələn,

Allah kəssin belə işi ki, nə gündüz vaxtı var, nə gecə... (C. Cabbarlı).

Belə zülm olarmı ki, bunlar başlamaq istəyirlər (N. Vəzirov)?!

Baş cümləsində "belə" sözü işlənən elə mürəkkəb cümlələr də var ki, onları sadələşdirərkən, budaq cümlə birinci tərəf vəziyyətinə düşməklə, izah olunan isimlə birlikdə ikinci növ təyini söz birləşməsi formasını alır. Bu ona görə bu cür olur ki, "belə" sözü "cavab vermək", "qərara gəlmək", "nəticə çıxarmaq", "xəbər vermək" tipli mürəkkəb xəbərlərdən qabaq işlənir və onların birinci tərəfinin (ismin) təyini olur. Misallar:

Ona da belə cavab verir ki, qazılar, yüzbaşılar onsuz da bizim əlimizdən təngə gəliblər (Mir Cəlal).

Niyazovun sözlərindən usta Mərdan belə nəticə çıxardı ki, müdir eynəkli mühəndisi qovur ("Azərbaycan" jurnalı).

Çox düşündükdən sonra belə qərara gəldi ki, yəqin Gülnaz da yüzlərlə başqaları kimi istər-istəməz artıq yaman yola düşmüşdür (M.İbrahimov).

Belə cümlələrdən bəzilərini sadələşdirək (15, 242):

Ona da "qazılar, yüzbaşılar onsuz da bizim əlimizdən təngə gəliblər" cavabını verir.

Niyazovun sözlərindən usta Mərdan "müdir eynəkli mühəndisi qovur" nəticəsini çıxardı.

Bu misallarda yuxarıda dediyimiz kimi, budaq cümlə ilə onun təyin etdiyi isim ikinci növ təyini söz birləşməsi vəziyyətinə düşür. Sadələşdirilən misallardan

göründüyü kimi, mürəkkəb cümlədəki budaq cümlə sadə cümlədə özünün formasını saxlayır, lakin predikativliyini saxlaya bilmir, çünki o artıq ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi vəzifəsinə keçmişdir.

Bəhs etdiyimiz baş cümlələrdə "belə" sözü ilə təyinlənən isim arasına qeyri-müəyyənlik ədatı olan "bir" sözü və bundan əlavə bir sifət də daxil ola bilər və bu, təyinlə (belə sözü) təyinlənənin əlaqəsinə mane olmur. Məsələn,

Mən belə bir qərara gəldim ki, onunla heç bir kəsin həyatı gülməz

(M. S. Ordubadi).

Aleksandr Eyniç belə bir zahiri görünüşə malik idi ki, içəri Rusiyada çox-çox az təsadüf olunub və nadir olduğu üçün də özünə artıq diqqət cəlb edir (T. Şahbazi).

3. Baş cümlədə "o" işarə əvəzliyi və təyin vəzifəsində işlənərək, budaq cümlənin gəlməsini zəruriləşdirir. Budaq cümlə "o" əvəzliyini konkret surətdə şərh etməklə, baş cümlədə onun təyin etdiyi ismi də izah etmiş olur. Məsələn,

O şəhər xoşbəxtkdir ki, onun böyük keçmişi, mübarizədə qəhrəmanlıq tarixi vardır (Ə. Əbülhəsən).

Müqəddəsdir o daşlar ki, üzərinə onların qanı axmışdır (Ə. Məmmədخانlı).

Qoy o adam dərd çəksin ki, özündən sonra şairlər demiş, acı xatirədən savayı heç nə qoyub getmir (H. Mehdi).

Belə cümlələrdə də təyinlənən isimlə "o" əvəzliyi arasına başqa bir təyin daxil ola bilər (15, 243).

Məsələn,

Hanı o qabaqkı qulluqlar ki, ürəyin soyuyunca söyəsən, əlin ağrıyınca döyəsən (S. Rəhimov).

Ah bivəfa! Hanı o keçən günlər ki, səninlə bu ağacın dibində və saf hovuzun kənarında şirin-şirin söhbətlərə, dərin-dərin işrətlərə məşğul olub, yüksək bir həyat ilə yaşayırdıq (C. Cabbarlı).

4. Baş cümlədə təyinlənən ismin qarşısında "bu" işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan təyin budaq cümləsi vasitəsilə onun məzmunu konkret surətdə şərh edilir. Məsələn, Öz hesabına Ənisənin özündən bu mənanı çıxarırdı ki, bundan sonra evdə oturacaq və sənin göstərdiyin yolla gedəcəyəm (S. Hüseyn).

Rüstəm kişi özü bu fikirdə idi ki, havanı təyin etməkdə hələ heç vaxt səhv etməmişdir (M.İbrahimov).

Bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onları sadələşdirərkən budaq cümlə öz formasını saxlayır, predikativliyini itirir və ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfinə çevrilir; baş cümlədə təyin olunan isim isə ikinci tərəf vəzifəsində olur.

5. Baş cümlədə "həmin" (bəzən də "haman") əvəzliyi bir ismin təyini kimi işlədilir, budaq cümlənin gəlməsinə şərait yaradır. Budaq cümlə "həmin" sözünün məzmununu açmaqla, eyni zamanda onun müəyyənləşdirdiyi ismi konkret surətdə təyin etmiş olur. Məsələn,

Bu həmin bayram corabı idi ki, Məsmə axşam oğluna bir hədiyyə kimi geyindirmişdi (Mir Cəlal).

Bu həmin qapı idi ki, Azəri onu ağır açarlarla açmışdı (A. Zöhrabbəyov).

Bu haman təsbehdirdi ki, Orucəlinin evini yandırdı, uşaqlarını da çölə dağıtdı (C.Məmmədquluzadə).

Belə mürəkkəb cümlələrin əksər hissəsində "bu həmin (isim)" quruluşunda olur.

Biz yuxarıda qeyd etdik ki , baş cümlədə təyinlənən ismin qarşısında "o" əvəzliyi və ya "həmin" əvəzliyi iştirak edə bilər. Dilimizdə elə tabeli mürəkkəb

cümlələrə rast gəlirik ki, onun baş cümləsində təyinlənən isimdən qabaq "həmin" və "o" əvəzliləri eyni zamanda birlikdə ("həmin o") şəklində işlədilir (15, 244).

Məsələn:

Mən haman o Şeyx Şəbanı deyirəm ki, yolun qırağındakı məhəllə məscidinin yanında əyləşib pinəçilik edərdi (Ə. Haqverdiyev).

Görəsən, qıpçaqlara həmin o şərabdən verəcəklər ki, içəndə adamın gözü kəlləsinə çıxar (A. Zöhrabbəyov).

Bu həmin o mətbəədir ki, müdiriyyəti "nənəm mənə kor dedi, nə istəsən gör dedi" söyləyərək, kimsəni saymır və kefi necə istəyirsə, elə də "işləyir" (M.İbrahimov).

6. Baş cümlədə "bəzi" əvəzliyi bir ismin qarşısında təyin vəzifəsində işlədilir və budaq cümlə vasitəsilə izah olunur. Həmin əvəzliyin işlənməsi budaq cümlənin gəlməsinə şərait yaradır. Məsələn,

Bəzi yoldaşlar vardır ki, vədə verir, ancaq onu həyata keçirməyi unudurlar (Ə.Vəliyev).

Qadınların müvəffəqiyyətinə əl çalanların içində bəzi kişilər də var idi ki, onlar xəcalətdən tərləmişdilər (Mir Cəlal).

Bəzi yerlər də vardı ki, çox dayazlaşmışdı (Ə. Əbülhəsən).

Rayonda bəzi adamlar var ki, dövlətdən pul alıb xərcləyiblər, amma indi borclarını qaytarmaq istəmirlər (M.İbrahimov).

7. Baş cümlədə təyinlənən isimdən əvvəl əvəzlik iştirak etmir, yalnız qeyri-müəyyənlik ifadə edən "bir" sözü işlədilir və "bir" sözündən sonrakı isim budaq cümlə vasitəsilə təyin edilir. Baş cümlənin quruluşu və tələffüzü, "ki" bağlayıcısı və tabeəddi intonasiyanın mövcudluğu budaq cümlənin işlənməsini zəruri edir.

Məsələn,

Rayonda bir təntənəli iclas olmazdı ki, Rüstəm kişini yuxarı başda, r yas t heyətində oturtmasınlar (M.İbrahimov).

Mənim başıma xan bir müsibət a ıb ki, qiyamətə qədər yadımdan çıxmaz ("Azərbaycan nağılları").

Belə baş cümlələrdə "bir" sözü ilə isim arasında ya bir isim və ya bir sifət (təyin) də işlədilə bilər. Məsələn,

Bir ipək cecim var ki,  ri Xorasandan gətirib, d y r otuz manata ( . Haqverdiyev).

Bizim Petrovski Akademiya bir böyük m kt bxa nadır ki, əkin v  zira t, maldarlıq v  meşə saxlayıb becərmək elmlərin təlim verir (N. Vəzirov).

8. Baş cümlədə işlənən təyinlənən ismin qarşısında heç bir müəyyənləşdirici söz iştirak etmir (15, 245).

Məsələn,

N qsan var ki, təkcə mən zərər  kirim, nöqsan var ki, yüzlərlə adamlara zərər vurur (M.İbrahimov).

Vitamin yox idi ki, Mirzə  sg r onun kimyəvi tərkibini bilməsin, dadını yoxlamasın (Mir Cəlal).

G n olmur ki, ayağımızın altında yer titr m sin ( . M mm dxanlı).

9. Baş cümlədə təyinlənən ismin qarşısında müxtəlif vasitələrlə ifadə olunan təyin iştirak edir.  v zlik işlənməsə də başqa təyin işlənsə də, intonasıyadan bəlli olur ki, həmin ismin əvvəlindən bir təyin buraxılmışdır ki, bu da budaq cümlə halında ifadə olunur. Topladığımız misallarda isimdən əvvəl  n çox işlənən təyinlər bunlardır:

a) Təyinlənən isimdən qabaq sifətlə ifadə olunan təyin iştirak edir. Məsələn,

O zaman mən də salona baxınca munis  hr l r, n vazişkar oynaq af tl r görəcəyəm ki, şux gözləri ilə məni oxşayır (C. Cabbarlı).

Ehtiyat xala, elə demə, əlaçı tələbə tanıyıram, hökumətdən beş-altı yüz təqaüd alır (Mir Cəlal).

b) Baş cümlədə budaq cümlə vasitəsilə təyinlənən ismin qarşısında feli sifət və ya feli sifət tərkibi ilə ifadə olunan təyin iştirak edir. Məsələn,

Məmləkətlər arasında siyasətin mündəricəsindən, dövlət quruluşunun şəklindən asılı olmayaraq, əbədi təsir göstərən amillər vardır ki, biz onlara təbii, yaxud coğrafi amillər deyirik (M.İbrahimov).

c) Baş cümlədəki təyinlənən isimdən qabaq isimlə (yaxud isim kimi işlənən söz və ya söz birləşməsi ilə) qoşmadan ibarət təyin iştirak edir. Məsələn,

Gödən yırtan sənin kimi qolçomaq balasıdır ki, gec-tez maskası cırılacaqdır (S. Rəhimov).

Bütün bu işlərin mayası Suren kimi yoxsullardır ki, indi özləri də ələ keçirirlər (Ə. Abasov).

ç) Baş cümlənin təyinlənən ismindən əvvəl saylarla ifadə olunan təyinlər də iştirak edə bilər. Məsələn,

Kitabda dərin bir analiz və bir çox fəlsəfi fikirlər vardır ki, oxucu birdən-birə qavraya bilməz (C. Cabbarlı).

Salman birinci adam idi ki, atası etibar göstərdiyi halda, Pərşan soyuq yaxınlaşdı. (M.İbrahimov).

d) Baş cümlədə təyinlənən isimdən qabaqki təyinlər qarışıq tipli də ola bilər; yəni orada sayla, sifətlə və s. ilə ifadə olunan təyinlər eyni zamanda iştirak edə bilər (15, 246). Məsələn,

Dünyada çox ləzzətli şeylər var ki, adam onların qədrini ancaq əldən çıxanda bilir (Mir Cəlal).

Söz sənətkarları içərisində yalnız tək bir füsunkar şair var ki, bu məhəbbəti gərək o tərənnüm edə (A. Zöhrabbəyov).

10. Baş cümlədə budaq cümlə vasitəsilə təyinlənən isimdən əvvəl bəzi hallarda "bir cür", "bir növ" sözləri də iştirak edir və budaq cümlə tərəfindən izah olunmağı tələb edir. Məsələn,

Bunlardan əlavə, bir cür jurnal da var ki, oraya kontrol işlərinə verilən qiymətlər yazılır (Ə.Vəliyev).

Dükanda bir növ parça da satılır ki, qrep-mariken deyirlər.

11. Baş cümlədə təyinlənən ismin əvvəlində bəzən "necə", "nə cür" əvəzlilikləri də iştirak edir. Həmin əvəzliliklərin cavabı budaq cümlədə verilir və bununla da baş cümlədəki isim təyin edilmiş olur. Məsələn,

Bu nə cür həyatdır ki, hər yanı qorxu, hər yanı fəlakət, hər yanı cadu

(Ə. Məmmədخانlı).

Bu necə ordudur ki, şöhrəti bütün dünyaya yayılıb (N. Hüseynov).

Belə baş cümlələr Sual cümlələri olsa da, çox zaman sual xarakterini itirir. Çünki baş cümlə sual bildirdiyi halda, budaq cümlə sual bildirmir. Buna görə də baş cümlənin də sual xarakteri itib gedir.

Bəzi hallarda isə baş və budaq cümlələr birlikdə, az da olsa, sual mənası da daşıya bilər (ikinci misalda olduğu kimi) (15, 247).

II tip. Tabeli mürəkkəb cümlənin bu növü maraqlı bir quruluşa malikdir. Burada təyin olunan isim daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırılır, isimdən sonra "ki" bağlayıcısı işlədilir, sonra həmin ismi başqalarından seçən budaq cümlə işlədilir, daha sonra isə baş cümlə gəlir. Biz yuxarıda qeyd etmişdik ki, təyinlənən isim baş cümlədə olarsa, o budaq cümlədə də müəyyən vasitələrlə xatırladılmalıdır. Bu tipli mürəkkəb cümlələrdə isə o (isim), hər iki komponentə aid olur. Ola bilər ki, baş

cümlədə işlənən əvəzlik (və ya isim) "ki" bağlayıcısından qabaqkı isimlə ya eyni halda, ya da ondan fərqli hallarda olsun. Misallara müraciət edək:

Bir ürək ki, döndü, ona siz neyləyə bilərsiniz (M.İbrahimov)?

Bir ata ki, bikar vaxtında oğlu ilə bir yerdə qumar oynaya, onun oğlu qumarbaz olmayıb, müctəhid ki olmayacaq (Ə. Haqverdiyev).

O sirri ki, mən ona deyəcəyəm, day onu deyəndən sonra burada qalmaq mənə mümkün olmayacaq ("Koroğlu" dastanı).

Təyinlənən isim müxtəlif hallarda işlənə bilər. Onların hətta qoşmalarla işlənməsi də mümkündür. Məsələn,

a) Təyinlənən isim aylıq halda işlənə bilər. Yuxarıda verilən birinci və ikinci misallar buna aiddir.

b) Təyinlənən isim yiyəlik halda işlənə bilər. Məsələn,

Bir fələkzadənin ki, həyatı sənin əlindədir, zənnimcə onu bir kəlmə sözünə qurban verməzsən (C. Cabbarlı).

Ancaq o adamların ki, ürəkləri ayrı-ayrıdır, onlar elə özləri gec-tez ayrılırlar (İ. Hüseyinov).

Burada təyin budaq cümləsi üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfinə aid olur.

c) Təyinlənən isim yönlük halda işlədilir. Məsələn,

Bir xörəyə ki, sənin əlin dəydi, dadından doymaqları olar (M.İbrahimov)?

Bir adama ki, dost dedin, gərək axıra qədər ona sadıq qalasan.

ç) Təyinlənən isim təsirlik halda işlədilir:

O cinayətləri ki, üzünüzə saydım, onlara layiq cəza alacaqsınız (M.İbrahimov).

O sirri ki, sən Koroğluya deməyə gedirsən, mənim də sinəm elə o sirrin xəzinəsidir ("Koroğlu" dastanı).

d) Təyinlənən isim yerlik halda işlədilir (15, 248):

O oyunda ki, Gülsabah oynadı, Bayram rejissor oldu, mən də o oyunda yoxam (C. Cabbarlı).

Bir məclisdə ki, Zülfüqar kimi sərxoşlar iştirak edəcək, mən oraya gedə bilmərəm.

e) Təyinlənən isim çıxışlıq halda işlədilə bilər:

Bir adamdan ki, cəmiyyət həmişə zərər çəkir, onu cəmiyyət özü çürük bir yara kimi kəsib atmalıdır.

f) Təyinlənən isim qoşma ilə də işlədilir:

Bir adamla ki, çörək kəsdim, axıra qədər itirmərəm (M.İbrahimov).

O adam üçün ki, ürəyim yanır, onun ki, təşnəsiyəm, ona eşqimi bildirməkdən acizlik çəkirəm (M.İbrahimov).

Təyinlənən ismin qarşısında müxtəlif müəyyənləşdirici sözlər iştirak edə bilər. Bəzən təyinlənən isimdən əvvəl belə sözlərin işlədilmədiyi hallar da olur. Bu cəhəti nəzərə alaraq bu cür təyin budaq cümlələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Təyinlənən isimdən qabaq "o", "bu" işarə əvəzliyi iştirak edir:

O işi ki, kəndistan yerində sən başlamısan, mən davam etdirəcəyəm (M.İbrahimov).

Mənim axırım gərək belə olaydı, o adamlar ki, mənəm-mənəm dedilər, hamısının axırı belə oldu (S. Rəhman).

Bu əhvalat ki, indi istəyirəm nəql eləyim, çoxdanın sözüdür (C.Məmmədquluzadə).

Bu cümlələrin eləsi də var ki, orada təyinlənən isimlə "o" əvəzliyindən qabaqda başqa təyinlər də iştirak edir:

Baxın, iki il bundan qabaq gördüyünüz o abidar ləblər, o zərif qırmızı dodaqlar ki, hər baxan "indicə qanı axar" deyərdi, indi nə hala düşmüş (C. Cabbarlı)?

2. Təyinlənən isimdən əvvəl "bir" sözü iştirak edir (15, 249):

Bir insan ki, oğurluqla, adam öldürməklə fəxr edə, vəhşilik ilə iftixar edə, mən sadə ürəkli bir qız onunla yaşamağı özümə həqarət bilirəm (C. Cabbarlı).

Bir adam ki, yaxşılıq qanmayacaq, yoldaşın qədrini bilməyəcək, mənə lazım deyil (M.İbrahimov).

3. Təyinlənən isimdən əvvəl "hansı" sözü iştirak edir:

Hansı millət ki, qabağa gedib, tərəqqi edibdir, ancaq elmin gücünə xoşbəxt olubdur (N. Nərimanov).

Hansı tələbə ki, dərslərini müntəzəm surətdə hazırlayır, imtahanda əziyyət çəkmir.

4. Təyinlənən isimdən qabaq bəzən "həmin" sözü də iştirak edə bilər:

Həmin məktubun ki, adresi düzgün yazılmamışdı, onu poçtalyon böyük çətinliklə sahibinə qaytardı.

Həmin meşədə ki bizim düşərgəmiz yerləşmişdi, orada gözəl bir bulaq da var idi.

5. Təyinlənən isimdən qabaq bəzən "hər" sözü də iştirak edir (15,250):

Quldur Nadir hər yerə ki, düşür, oranı viran edir (N. Nərimanov).

III tip. İki əvvəlki tiplərə nisbətən az işlənsə də, belələri də dilimizdə xüsusi yer tutur. Əgər əvvəlki "ki" bağlayıcısı və başqa köməkçi vasitələrlə təşkil olunurdusa, bu tipli mürəkkəb cümlələrin xarakter xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bunlar bağlayıcı sözlə, yəni "hansı" sözünün köməyi ilə təşkil olunur. Quruluş etibarilə aşağıdakı şəkildə olurlar: əvvəlcə tərkibində "hansı" sözü olan budaq

cümlə, sonra isə tərkibində "hansı" sözünə qarşı "o" işarə əvəzliyi iştirak edən baş cümlə işlənir. Budaq cümlə ilə baş cümlənin mənası az və ya çox dərəcədə qarşılaşdırılır. Budaq cümlə ümumilik, qeyri-müəyyənlik bildirdiyi halda, baş cümlə konkretlik ifadə edir. Bağlayıcı söz və əvəzlikdən başqa, budaq cümlə baş cümləyə tabeəddici intonasiya ilə də bağlanır. Əksər budaq cümlələrin sonuna -sa/-sə şəkilçisi birləşir və o da budaq cümlənin baş cümləyə bağlanmasına yardım edir. Misallar:

Hansı şərtlə söz danışmışıqsa, o şərtlə də iş görək (S. Rəhman).

O da baxır şərtinə, hansı şərtlə əkin əkiblər, o şərtlə də böləcəklər (M. İbrahimov).

Hansı evdə ölüsünü, ya dirisini tapsan, o evi talan etməyə əvvəlcədən sənə icazə verirəm (Ə. Məmmədخانlı).

Bu misallarda birinci yerdə duran komponentlər (hansı şərtlə söz danışmışıqsa; hansı şərtlə əkin əkiblər; hansı evdə ölüsünü, ya dirisini tapsan) təyin budaq cümlələri, ikinci yerdə duran komponentlər (o şərtlə də iş görək; o şərtlə də böləcəklər; o evi talan etməyə əvvəlcədən sənə icazə verirəm) isə baş cümlələrdir (15, 251).

Yuxarıda Azərbaycan dilində təyin budaq cümlələrinin tiplərindən bəhs edərək, onun baş cümləyə hansı vasitələrlə bağlandığından da danışdıq. Aydın oldu ki, əksər təyin budaq cümlələri fars dilində olduğu kimi "ki" bağlayıcısı ilə təşkil olunur və bağlanmada əsas yeri "ki" bağlayıcısı tutur. Birinci və ikinci tip təyin budaq cümlələrində "ki" bağlayıcısının rolu böyükdür. Üçüncü tip təyin budaq cümləsində isə "ki" bağlayıcısı iştirak etmir. Bu cümlələrdə bağlanma əsasən bağlayıcı söz vasitəsilə olur.

Azərbaycan dilində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr öz əsas mənalarından başqa, müxtəlif əlavə mənalara da malik olur. Bu əlavə mənalar zaman, məkan, məqsəd, nəticə, müqayisə və s. ola bilər. Bunlara aid misalları ayırı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

1. Zaman mənalı təyin budaq cümləsi.

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə zaman mənasının əmələ gəlməsinə səbəb təyinlənən ismin zaman məzmununa malik olmasıdır. Belə isimlərdən "vaxt", "zaman", "gün", "həftə", "ay", "il", "saat" və s. sözləri göstərə bilərik.

Vaxt gələr ki, kəndlərimiz də birləşər (İ. Əfəndiyev).

Bu saat ki, sizinlə oturmuşam, ömrümdə gözəl saatlardan biri hesab edirəm (N. Nərimanov).

2. Yer mənalı təyin budaq cümləsi.

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin əlavə olaraq məkan məzmununu danışması baş cümlədə təyinlənən ismin yer məzmununa malik olması sayəsində çıxır (15, 253).

Məsələn,

Mən elə bir dünya istəyirəm ki, orada millətlər azad, fərdlər azad, zəhmət azad, bütün varlıq azad, istila zənciri yox, altun yox, şəşəə, dəbdəbə yox, fərman yox, hər kəs öz zəhmətinin, öz arzusunun quludur (C. Cəbbarlı).

İran elə bir ölkədir ki, burada kəndliyə sizin dedikləriniz kimi baxmaq olmaz (M.İbrahimov).

3. Məqsəd mənalı təyin budaq cümləsi.

Təyin budaq cümləsinin məqsəd mənası daşması hallarına da rast gəlinir. Budaq cümlə baş cümlədəki bir ismi təyin etməklə bərabər, baş cümlədə görülən işdən müəyyən məqsəd güdüldüyünü də ifadə edir. Bundan başqa, baş cümlədə "məqsəd" sözü təyinlənən isim kimi işləndikdə də, budaq cümlə məqsəd mənasına malik ola bilər. Məsələn,

Özün üçün elə bir məmləkət düzəlt ki, hazırda yaşadığın məmləkətdən rahat və yaxşı olsun (M. S. Ordubadi).

O elə bir şey hazırlamaq istəyirdi ki, qonaqlar ona mat qalsınlar, bəylər təəccüb etsinlər, ağalar hər yerdə bu barədə danışsınlar, xanımlar ömürləri boyu bu yeməyi unutmasınlar (Ə.Vəliyev).

4. Nəticə mənalı təyin budaq cümləsi.

Təyin budaq cümləsi baş cümlədə bir ismi təyin etməklə bərabər, əlavə olaraq nəticə də bildirə bilər. Həmin təyin budaq cümləsi üçün təyin mənası əsas, nəticə mənası isə ikinci dərəcəli mənadır. Məsələn,

İranın gözəl və saf torpağına elə bir alağın toxumunu səpirilər ki, onun acısını görən gələcək nəsillər bu gün ona bais olanları rəhmətlə yad edə bilməzlər (M.İbrahimov).

Az bir vaxtda burada elə bir kurort salacağam ki, nəinki bizim sovet vətəndaşları, hətta bütün dünya xəstələri müalicə üçün mənim kurortuma gələcəklər

(S. Rəhimov).

5. Müqayisə mənalı təyin budaq cümləsi.

Təyin budaq cümləsi baş cümlədəki ismi müqayisə yolu ilə təyin edir
(15, 254).

Məsələn,

Yox, doktor, sən arxayın ol, bir şeyi ki, mən bildim, elə bil bir daş bir quyuya düşdü (S. Rəhimov).

Vallah onun bir cüt divar xalısı var ki, deyirsən bəs göydəki ulduzdur, əfil-əfil yanır, deyirsən bəs göydən düşüb, par-par parıldayır (S. Rəhimov).

6. Hal-vəziyyət mənalı təyin budaq cümləsi.

Baş cümlədə təyinlənən isim hal-vəziyyət bildirən sözlərdən ibarət olur, budaq cümlə də o məzmun ətrafında fırlanır və ona münasib sözlərlə onu təyin edir. Məsələn,

Bəzən elə hallar olur ki, birinə etdiyən yaxşılıq başqalarının zərərinə olur

(S. Hüseyin).

Bu, şübhəsiz, məmurluğun sizdə doğurduğu bir haldır ki, həm də ailə üzvlərinə çox zərərliyə (A. Şaiq).

7. Qarşılaşdırma mənalı təyin budaq cümləsi.

Baş cümlədə yürüdülmüş fikirlə budaq cümlədəki fikir qarşı-qarşıya durur (bir-birinin əksi olur) və bu yolla da baş cümlədəki isim təyin edilir. Məsələn,

O adamlar ki, ürəkdən bir-birinə yaxındır, orada istər min fitnə-fel olsun, onları heç kim bir-birindən ayıra bilməz (İ. Hüseyinov).

Adam ki, əli ilə iş görə bilmədi, güc verər dilinə (Atalar sözü).

8. Arzu bildirən təyin budaq cümləsi.

Budaq cümlə baş cümlədəki ismi arzu olunan bir əlamətlə təyin edir (15, 255)

Məsələn,

Bu gülə mən adi həyatda nədənsə həmişə bir rəmz kimi baxmışam, həmişə istəmişəm qismətim elə şeylər olsun ki, getdikcə onların ətri azalmasın, artsın (M.İbrahimov).

Bizə elə söz lazımdır ki, düşməyə qeyzimizi artırsın, nifrətimizi birə-yüz gücləndirsin (Ə. Əbülhəsən).

Fars və Azərbaycan dillərində təyin budaq cümləsinin işlənməsində oxşar cəhətlər mövcuddur. Həmin cəhətlər bundan ibarətdir ki, hər iki dildə təyin budaq cümləsi baş cümlədəki isimlə, yaxud isimləşmiş sözlə ifadə olunan üzvü təyin edir.

Təyin budaq cümləsi baş cümlənin mübtədasını, ismi xəbərini, tamamlığını və zərfliyini təyin edə bilər. Bir çox hallarda təyin olunan cümlə üzvü əvəzliliklə işlənir. Azərbaycan dilində belə əvəzliliklər əvəzlilik-qəlib adlanır. Məsələn,

Elə söz var ki, qılıncdan kəsərlidir.

Burada "elə" sözü əvəzlilik-qəlibdir. Fars dilində təyin olunan sözlərin sonunda bəzi hallarda اشاره işlənir ki, bu da "an", "in" işarə əvəzliliklərini əvəz edir. Məsələn,

بچه ای که در یک گوشه ی کوچه نشسته بود فرزند او بود

(صادق هدایت)

«Küçənin bir küncündə oturmuş uşaq onun övladı idi».

Bu cümlədəki بچه sözünün sonundakı "i" işarə əvəzliyi ilə də əvəz oluna bilər:

آن بچه که در یک گوشه ی کوچه نشسته بود فرزند او بود.

Hər iki dildə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün bağlayıcılardan istifadə edilir. Təyin budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan "ki" bağlayıcısıdır. Bu bağlayıcı fars dilindən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Lakin Azərbaycan dilində işlənən təyin budaq cümləsi bəzən baş cümləyə bağlayıcı olmadan da bağlana bilər. Baş və budaq cümlələr arasındakı bu cür bağlayıcısız əlaqə intonasiya əlaqəsidir. Məsələn,

Kişilər var daşdan pul çıxarır (daşdan pul çıxaran kişilər var).

Fars dilində isə təyin budaq cümləsi yalnız "ki" bağlayıcısı vasitəsilə baş cümləyə bağlanır.

Nəticə

Sintaksisin böyük bir bölməsi olan cümlə insanlar arasında fikir mübadiləsinin vasitəsidir. Ayrı-ayrı sözlərlə yanaşı, söz birləşmələri də cümləyə daxil olur. Söz birləşməsindən fərqli olaraq cümlənin baş üzvlərdən ibarət qrammatik əsası olur.

Cümlə bitmiş fikir ifadə edir. Cümlə vasitəsilə bir iş və hadisə haqqında məlumat verilir, bir şey soruşulur, bir işə təhrik edilir. Heç bir söz və ya söz birləşməsi cümlə şəklinə düşmədən bitmiş fikir ifadə edə bilməz. Məsələn:

dağların qarı, səhərin açılması və s. kimi birləşmələrdə yalnız ayrı-ayrı əşya və hadisələrin adı çəkilir, onların haqqında bitmiş fikir söylənilmir.

Deyiliş zamanı cümlə növlərinin fərqlənməsində intonasiyanın rolu böyükdür. İntonasiya cümlədə bu rəngarəngliyi yaratmaqla məqsədimizi aydınlaşdırır.

Cümlələr quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə cümlələrin yalnız bir qrammatik əsası olur. Məsələn,

بچه ها نشستند. معلم روی پا ایستاده به کلاس نگاه کرد.

«Uşaqlar oturdular. Müəllim ayaq üstə dayanıb sinfə baxdı».

Mürəkkəb cümlə quruluşuna görə sadə cümlədən fərqlənir. Mürəkkəb cümlələrin iki və daha çox qrammatik əsası olur. Məsələn,

زنگ زده شد، درس شروع شد، معلم به کلاس وارد شد.

«Zəng vuruldu, dərs başlandı, müəllim sinfə daxil oldu».

İki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən ibarət olan cümlələrə mürəkkəb cümlə deyilir. Mürəkkəb cümlə əmələ gətirən sadə cümlələr bir-biri ilə sintaktik cəhətdən iki cür bağlanır: tabelilik yolu ilə, tabelilik yolu ilə. Beləliklə, mürəkkəb cümlələrin iki növü var:

1. Tabelilik mürəkkəb cümlələr

2. Tabeli mürəkkəb cümlələr

1. Bərabərhüquqlu sadə cümlələrin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb cümlələrə tabeli mürəkkəb cümlələr deyilir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin hissələri ya yalnız intonasiya ilə ya da intonasiya və tabelilik bağlayıcıları ilə əlaqələnir. Məsələn,

من می گویم، من می شنوم.

» Mən deyirəm, mən eşidirəm».

Bu mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri olan sadə cümlələr intonasiya ilə bağlanmışdır.

راست می گوئید ، ولی باید ما هم برویم

» Düz deyirsiniz, lakin gərək biz də gedək».

Yuxarıdakı cümlədə isə sadə cümlələr "vəli" bağlayıcısı ilə əlaqələnmişdir.

2. Tabeli mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlələrdən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, o biri isə ona tabe olur. Tabe edən tərkib hissə baş cümlə, tabe olan tərkib hissə isə budaq cümlə adlanır.

Budaq cümlə ya baş cümlənin buraxılmış bir üzvü yerində işlənir, ya da baş cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur.

Fars və Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlənin bir sıra növləri vardır. Bunlardan biri də təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Fars dilində təyin budaq cümləsi baş cümlədəki üzvləri təyin edir. Təyin etdiyi üzvdən asılı olaraq, təyin budaq cümləsi fars dilində dörd növə bölünür: mübtədanı təyin edən budaq cümlə, ismi xəbəri təyin edən budaq cümlə, tamamlığı təyin edən budaq cümlə və zərfliyi təyin edən budaq cümlə. Fars dilində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə ilə budaq cümlə arasında که bağlayıcısı işlənir.

Hər iki dildə təyin budaq cümləsi baş cümlənin isimlə (isimləşmiş sözlərlə) ifadə olunmuş hər hansı bir üzvünü təyin edir və necə? nə cür? hansı? suallarına cavab verir.

Fars dilində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri olan baş və budaq cümlələr "ki" bağlayıcısı ilə bağlanır. Azərbaycan dilində isə təyin budaq cümləsi baş cümləyə heç bir başqa bağlayıcı vasitəsinin iştirakı olmadan, yalnız intonasiya ilə də bağlana bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, «Aspoliqraf LTD» MMC, 2004, 494 s.
2. Дмитриев Н.К. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва, 1956, 1060 ст.
3. Дмитриев Н.К. Турецкий язык, Москва 1960 ,148 ст.
4. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, ч. I-II , Харьков, 1888, 542 ст.
5. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении, Москва, 1956 , 119 ст.

6. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, Москва 1956, 570 ст.
7. Виноградов В. В., Основные принципы русского синтаксиса в грамматике русского языка . «Известия Академии наук СССР» , отделение литературы и языка , т. XIII , вып. 6, ноябрь-декабрь, Л. ,1941 , 138 ст.
8. Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения (на материале русского языка) . «Вопрос грамматического строя» . под ред. В. В. Виноградова, Изд. АН СССР , Москва, 1955 , 158 ст.
9. Шахматов А. А. , Синтаксис русского языка , Л. , 1941 , 417 ст.
10. Budaqova Z. İ. Müasir Azərbaycan dili, III cild Sintaksis. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dİlçilik İnstitutu, Bakı, ELM, 1981, 440 s.
11. Seyidov Y. , Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Maarif, 1985, 467 s.
12. Abdullayev Ə. Z. , Seyidov Y. , Həsənov A. , Müasir Azərbaycan dili Sintaksis IV hissə . Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
13. تهران احمد شفايي. مابني علمي دستور زبان فارسي ، انتشارات نوين ۴۴۸ ، ۱۳۶۳ .
14. Hatəmi N. Z. Fars dili . II kurs . Bakı , 1986, 288 s.
15. Abdullayev Ə. Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, Maarif, 1974, 419 s.
16. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə (sintaksis). Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1959, 404 s.
17. عبد الرحيم همایون فرخ . دستور جامع زبان فارس، تهران ۱۳۶۴ ، ۱۲۰۳ ص
18. عبد العظيم قریب، ملك الشعراى بهار، بديع الزمان فروزانفر، جلال همایى، رشيد ياسمى، جهان دانش، دستور زبان فارسى (پنج استاد) ، تهران ۱۳۸۵ ، ۲۷۴ ص
19. على محمد شناس، احمد سمیعی (گیلانی)...، زبان فارسى، تهران، ۱۳۷۸ ، ۱۹۶ ص

20. پرويز نائل خانلری، دستور زبان فارسی، تهران، ۱۳۷۰، ۳۶۷ ص.
21. خسرو فرشیدور، دستور امروز، تهران ۱۳۴۸، ۷۲ ص.
22. محمد جواد شریعت، دستور زبان فارسی، اساطیر، تهران ۱۳۶، ۴۹۹ ص.
23. M. Hüseyinov və M. A. Şirəliyev . Qrammatika , II hissə , Sintaksis . Bakı, Azərnəşr, 1938, 256s.
24. M. A. Şirəliyev və M. Hüseyinzadə . Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə , Sintaksis. Bakı, 1959, 205s.
25. Султан Меджид Ганиев. Грамматика тюркского языка кафказко - азербайджанского наречия. Баку, 1922, 312 ст.
26. E. X. Tağızadə. XIX-XX əsrlərdə tabeli mürəkkəb cümlələrin inkişafı. Bakı, 1948, namizəd dissertasiyası əlyazması, 120s.

İstifadə olunmuş bədii ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Cabbarlı C. Əsərləri. Pyeslər. Bakı, Azərnəşr, 1956, 427 s.
2. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsrləri. IV cild, Bakı , Çinar-Çap, 2002, 568s.
3. Ələkbərzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. 3 cilddə. Bakı, Azərnəşr, 1985 , 388 s.
4. Hüseyinov İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı , Avrasiya Press, 2009. 424 s.
5. İbrahimov M. Gələcək gün (roman). Bakı , Maarif, 1984, 472 səh.
6. İbrahimov M. Seçilmiş əsərləri (dörd cilddə). IV c. Bakı, Azərnəşr, 1972, 455 s.

7. İbrahimov M. Böyük dayaq (roman). Bakı , Uşaqgəncnəşr, 1957, 582 səh.
8. Koroğlu dastanı. Paris nüsxəsi. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 224 s.
9. Məmməd Rahim. Seçilmiş əsərləri (üç cilddə). III c. Bakı, Yazıçı, 1978, 264 s.
10. Məmməd xanlı Ə. Seçilmiş əsərləri (iki cilddə). II cild. Bakı, Yazıçı, 1985, 323 s.
11. Mehdi H. Qara daşlar. Bakı, Azərnəşr, 1959, 472s.
12. Ordubadi M. S. Döyüşən şəhər. Roman. Bakı, Gənclik, 1969, 366 s.
13. Paşayev M. Seçilmiş əsərləri (iki cilddə). II c. Bakı , Azərnəşr, 1987, 445 s.
14. Rəhimov S. Şamo. Roman . Bakı, Azərnəşr, 1958, 248 s.
15. Vəliyev Ə. Seçilmiş əsərləri (6 cilddə). Bakı, Azərnəşr, 1968, 475 s.
16. Vəzirov N. Müsibəti-Fəxrəddin. Bakı, Azərnəşr , 1929, 68 s.

Fars dilində

17. ص جمالزاده . یکی بود یکی نبود . جلد دوم . تبلیسی ، ۱۹۶۷، ۷۹۱.
18. عزیزالله علیزاده . گلستان سعدی . تحران، فردوس، ۱۳۸۸، ۳۲۰ ص.
19. بوستان سعدی . تحران، فردوس، ۱۳۸۸، ۳۳۶ ص عزیزالله علیزاده .
20. صادق هدایت . حاجی آقا . تحران ، چاپنامه ی فرهنگ ، ۱۱۲، ۵۳۱۳ ص.
21. صادق هدایت . سگ و لگرد . تحران، ۲۱۳۲، ۱۲۸ ص.
22. صادق هدایت . لاله . منتخبات فارسی . گرد آورده کوبیدزه . تبلیسی ، ۱۹۶۷، ۶۸ ص.
23. صادق هدایت . داش آکل . منتخبات فارسی . گرد آورده کوبیدزه . تبلیسی ، ۱۹۶۷، ص-.

علوی بزرگ . نامه ها و داستانهای دیگر . چاپ دوم، تهران، ۲۰۱، ص 24.